

2.2. Eski Türkçe

Şinasi TEKİN

"Eski Türkçe" deyince muhitimizde ilk akla gelen, Arap harfleri ile yazılmış Türkçe kitaplar ve çoğu zaman da doğrudan doğruya bu harflerin kendisidir; öte yanda, 'eski yazı', 'eski harfler', bunun müterâdifi olarak da kullanılmaktadır. Fakat bizim burada bundan anladığımız, daha çok, Türkçenin, tarihî seyri içerisinde, bilinen en eski metinlerinin aksettirdiği şeklidir. Bâzı bilginlere göre, Türkçenin bu devresi, ilk Türkçe-İslâmî eserleri de içerisine almakta ise de ben burada kelime hazinesindeki büyük ayrılıkları göz önünde bulundurarak, İslâmî eserleri konu dışında bıraktım. Yalnız burada tarih sırası insanı yanıltabilir; şöyle ki, XI. yüzyılda **Kutadgu Bilig** yazıldığı halde Turfan ve civârında Uygur yâni Eski Türkçe olgunluk çağını idrâk ediyordu. Müteakip yüzyıllarda (XIII-XIV. yy.) ise Eski Türkçenin, Şa-çou (Tun-huang ovası) burkancı manastırlarında, gerek klâsik devrin eserlerinin istinsahı, gerekse yeni tercüme ve telif eserler ile devam ettirildiğini görüyoruz. Hattâ aynı muhitte Altun Yaruk'un (asıl metin X. yy.'da meydana getirilmiştir) 1687 yılında istinsah edilip basılması, Türkçenin tarihî devrelerini tesbitte ne kadar dikkatli davranmak gerektiğini göstermeğe kâfidir.

Eski Türkçenin grameri batıda birkaç defa yazılmıştır. Ben burada bunlardan oldukça değişik bir usûl takip ettim; bu değişiklik bilhassa fonem bilgisinde ve buna bağlı olarak diğer bölümlerde kendisini göstermektedir. Ses kanunlarına göre, çeşitli şekillere girmesi tabii olan eklerden yalnız bir tanesi tecrit edilerek alınmış ve bu hallerde büyük harf kullanılmak suretiyle bu hususiyet belirtilmiştir; böylece şimdiye kadar, imlâ ve ses kanunlarının doğurduğu karışıklık ortadan kaldırılmış, Eski Türkçenin kendine mahsus kanunları tespit edilmiştir. Fakat bu mesele burada halledilmiş olmaktan çok uzaktır; ileride yapılacak münferit araştırmalar ile Eski Türkçenin asıl grameri yazılacaktır. Şimdilik bu gramer taslağının, bir deneme olarak telâkki edilmesini bilhassa ilgililerden rica edeceğim.

§ 1. "Eski Türkçe" tâbirinden, Türkler'in, İslâm dinini kabul etmeden önce Moğolistan bozkırları ile Tarım bölgesi ve civarında kullandıkları dili anlıyoruz. Dilin iç yapısı ve ifade edilen dünya görüşü bakımından ET'yi iki ayrı bölümde mütalâa etmek daha doğru olacaktır: 1. **Kök-Türkçe** -bâzı araştırmacılara göre, hususiyetle O Pritsak'a göre: Türkütçe- ve 2. **Uygurca**. Her iki ad da çeşitli bakımlardan haklı olarak itiraza uğrayabilir, çünkü bu adlandırmalar 'yeni' olup tarihî değildir. Ancak bu itirazların münakaşasına burada girililmeyecektir. Başka, daha doğrusu buluncaya kadar yukarıdakiler ile yetinmek yerinde olur sanırım.

ET'nin ilk yazılı nûmuneleri, Moğolistan'da bulunan ve Çin kaynaklarına göre T'u-chüe (/ *türküt) diye adlandırılan Türk boyunun kurduğu son devletin (aş. yk. 690-740) resmî dilini aksettirmektedir. Bu nûmuneleri, bir yandan Ongin, Kül Tigin, Bilge ve Tonyukuk adını taşıyan mezar taşları ile (Moğolistan) daha sonraki devirlere âit olup aynı Köktürk yazısı ile kâğıt üzerine yazılmış birkaç kitap parçasında buluyoruz. Adı geçen metinlerdeki dilin işlenmiş olmasına bakarak ET'nin tarihini,

yukarıda verilen tarihlerden daha gerilerde düşünebiliriz; fakat bu devirlere ait elimizde şimdilik bir vesika yoktur. Bütün bunlardan başka elimizde yine aynı alfabe ile yazılmış bazı küçük mezar taşları vardır (Yenisey, Tuva, Talas vb.). Bu taşlarda ki metinlerin kısalığı, bunların dil hususiyetleri hakkında kesin bir şey söylememize mâni olmaktadır.

§ 2. Uygurca, aslında Kök-türkçe'nin bir devamı olmakla beraber, aşağıda görüleceği üzere birçok yönlerden Kök-türkçe'den ayrıldığı gibi, kendi bünyesi içerisinde de, kültür çevrelerinin değişik olması nispetinde bazı ayrılıklar göstermektedir. Bu ayrılıkları, dilin iç yapısında ve ifade vasıtalarında olduğu takdirde, değişen dünya görüşü ve ifade edilen kültür malzemesiyle izah edebiliriz.

Uygurca'nın ilk nümunelerini, Kök-türk alfabesiyle yazılmış II-itmiş Kağan yazıtı (bk. Şine-Ussu, 747-759) ile II-tutmuş (Bügü) Kağan devrinde, Tarım bölgesinde 'Uygur' (aş. bk.) alfabesiyle yazılmış metinlerde buluyoruz: Hoço'da bir burkan manastırının 'Vakif Kitâbesi' olarak vasıflandırılabilir yazılı ağaç kazık (bk. F. W. K. Müller Zwei Pf.); mani dininin Ötüken Uygurları tarafından resmen devlet dini olarak kabul edildiğini (762-763) ifade edifen metin (bk. TT II) ve belki bir süre sonra yine mani muhitinde Uygur ve mani alfabesiyle meydana getirilmiş çeşitli eserler (bk. M I-III) !

Daha sonra Uygurlar, Ötüken'i, türlü siyasî sebeplerle terk edip Kansu ve Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusuna yerleşince (840'tan sonra) büyük bir tercüme faaliyeti başladı. Elde edilen malzemenin kopuk ve parçalar halinde oluşu, maalesef tercüme edilen diller ile bunların tarihleri ve mevcudiyetini kuvvetle tahmin edebileceğimiz telif eserler hakkında her zaman kesin ve doğru bilgi edinmemize mâni olmaktadır. Bununla beraber, mani dini mensuplarının çeşitli eserlerini, tarih sırası bakımından, yazı faaliyetleri gittikçe artan ve sonra bunları azınlıkta bırakan burkancuların (buddhist) eserlerinden önce, her iki cemaatin bir arada bulunduğunu da hesaba katmakla beraber, daha önce düşünmemizde bir mahzur yoktur sanırım. Miasal olarak, mani dininin çeşitli meselelerini işleyen Uygur ve mani alfabele-ri ile yazılmış kitap parçaları (bk. M I-III) ile bir tövbe duası 'H' astuanift' gösterilebilir. Bunlardan bazı parçalar, türlü tarihî verilere göre, yukarıda da zikredildiği gibi, 8. yüzyılın ikinci yarısına ve onu takip eden devreye ait olabilir. Mani dinine ait tercümelerin hangi dillerden yapıldığı hakkındaki bilgilerimiz tahminlerin hududunu aşmamaktadır. Ancak 'Toharca'dan bir mani ilâhisinin tercüme edildiğini kesinlikle biliyoruz (bk. TT IX).

Not : Uygurca eserlere kaynaklık etmiş yabancı dillerin tesbitinde, Uygurca'da sık sık kullanılan yabancı kelimelerin ölçü olarak alınması doğru olmasa gerekir. Buna, Toharca'dan tercüme edildiğini bildiğimiz Maytrisimit'te Çince ve Soğutça kelimelerin yer yer kullanılması misâl olarak gösterilebilir. Bilinen en eski satıraltı Türkçe Kur'an tercümesinde melek: *ferişte*, savm: *rûze*, salât : *namaz* ile tercüme edilmiştir. Çeşitli kültür temasları sonunda dile yerleşmiş olan bu Farsça kelimeler, başka bir yabancı dilden tercüme yapıldığı zaman tabii olarak kullanılmıştır. Buna göre: başka tarihî kesin deliller olmadıkça, yalnız yabancı kelimelerin aidiyetine bakarak kaynak dilin tesbiti yanlış olur.

§ 3. Doğu Türkistan'ın kuzeydoğusunda, 9. yüzyıldan itibaren burkancılığın (budizm), Türkler arasında gittikçe yayıldığına, mani dini mensuplarının da azınlıkta kaldıklarına yukarıda temas etmiştim. Burkancı Uygurlar'ın giriştikleri büyük tercüme faaliyeti ile Türkçe, belli ve düzenli bir ifade gücü kazanmıştır. Yapılan tercüme-lerin mahiyeti, tarihi ve bunlara kaynaklık eden diller hakkındaki bilgilerimiz hep, (mani metinlerinde olduğu gibi) yazmalar üzerinde yapılan araştırmalar sırasında vuku bulan mutlu tesadüflere bağlı olmuştur; şöyle ki, Altun Yaruk adlı bir eser Çince'den, Singku Seli adında bir Uygur tarafından 10. yüzyıl başlarında tercüme edilmiştir. Aynı Uygur âliminin, Çinli burkan hacısı Hüan-tsan'ın tercüme-halini de tercüme ettiğini biliyoruz. Avadana ve jatakaların (burkan ve azizlerin eski hayatlarını nakleden menkıbeler) Toharcadan tercüme edildiği, ele geçen birkaç zeyilden öğreniyoruz (bk. U iv, 6. s. vd.).

Not : Bir Avadana metninin zeylinde bahis konusu metnin *Küsen* dilinden Barçuk diline çevrildiği kaydedilmektedir. Uygurca metinde böyle bir adın 'Türkçe'yi ifade etmesi gerektiği ilk bakışta açıkça görülüyorsa da, bazı tarihî verilerin ışığında, *Barçuk* adının başka bir yabancı dili ifade etmiş olabileceği ileri sürülebilir (bu husus O. Pritsak'ın, yakında çıkacak olan makalesinde açıkça görülecektir; kendisinin bana verdiği şifâhî bilgiye göre *Küsen*, Prakrit adı verilen bir Hind dilini, *Barçuk* ise 'Hoten Sakacası' diye bilinen bir İran dilini ifade etmektedir). *Bakçuk*'un böyle izahı, Uygurca zeyilde, müstensihin, 'Türkçeye nereden aktarıldığını' ifade eden kısmı unutmuş olmasının kabulü ile tatminkâr bir izah olabilir. *Barçuk tili* F. W. K. Müller tarafından bir Türk dili olarak telâkki edilmektedir (bk. *Tohri und Kuisan*, SBAW 1918, s. 580 - adı geçen zeyil: 1. Tafel 1, ortada).

Bu menkıbeler, canlı ve renkli tasvirleri ihtiva etmesi bakımından ayrıca tetkike değer.

Bunların yanısıra çeşitli sûtraların tercüme-leri Türkler arasında çok revaç bulmuş ve defalarca istinsah edilmiştir. Bunlardan Suvarnaprabhâsa (Altun Yaruk), Yogâcâr्याşâstra, Saçdharmapundarika vb. bilhassa kayda değer.

Turfan ve civarında bulunan bu Uygur alfabesi ile yazılmış eser parçalarındaki iri fakat zarif, düzgün ve yatık yazı üslûbu, Tun-huang (Doğu Türkistan'ın doğusu) manastırlarında ele geçirilmiş olan eserlerde, yerini, nispeten ufak, fakat kaba, düzensiz, birkaç harfin birleşmesinden doğan 'klîşe'lerin sık sık kullanıldığı bir yazı türüne bırakmıştır. Bu değişen yazı üslûbu ile birlikte, burkancı Uygur manastırlarında, eski "klâsik" devirde rağbette olan kültür dilleri yerine, Çincenin yanısıra bir de Tibetçenin itibar kazandığını ve bu dilden de tercüme-ler yapıldığını görüyoruz. Bu devrin tarihini kesin olarak tesbit edebilmek için kâfi verilerimiz bulunmamakla beraber, Moğol devrini hareket noktası olarak alabiliriz (en son 1360) - Tercüme eserlerden tamamı muhafaza edilmiş olması bakımından *Abhidharmakoşa* (Sthiramati'nin tefsirleriyle birlikte) kayda değer. Bu devrin bir özelliği de, telif - felsefî eserlerin mevcudiyeti ve felsefî konuların sanat endişesi yanında bir de kolay bel-lenmesi düşüncesiyle, şiir düzeni içinde verilmiş olmasıdır (daha fazla bilgi için bk.

R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, 1965). Telif eserlerden Vapşı Bakşı'nin "Şuur köklerini öğreten kitap" adlı felsefî eseri, Türk düşünce tarihinin en mühim eserlerinden biridir.

§ 4. Türkler'in kullandıkları alfabelerden en mühimleri şöyle sıralanabilir: 1) Kök-türk yazısı (başka adıyla "runik"; kısmen hece yazısı olduğu iddia edilmekte), 2) Uygur yazısı (Soğd yazısından geliştirilmiştir), 3) Mani yazısı (Aramî yazısının Estrangelo kolundan türetilmiştir), 4) Brâhmî yazısı (hece yazısıdır). Ayrıca pek çok az olarak Soğd, Tibet ve Çin yazıları da revaç bulmuştur.

Yazı malzemesi olarak kamış kalem ile fırça ve türleri kullanılmıştır. Kâğıtlar klâsik devirde, kalın, parlak cilâli ve çoğu zaman ince damarlı olduğu halde, son devirde bunlar ekseriye ipekten ince bir şekilde imal edilmişlerdir. Kitap ciltleri de yazı türlerine muvazi olarak çok çeşitlidir. Klâsik devirde Hindistan'dan gelen ve *pothi* adını verdiğimiz cilt şekli daha çok burkancılar tarafından kullanıldığı halde Mani dini mensupları, kitaplarını bildiğimiz gibi, yaprak ortalarından geçen bir dikeşle ciltlemişlerdir. Sonraki devirlerde, Çin usulü ile üstten ciltlenen kitapların revaçta olduğunu görüyoruz. Bir çeşit matbaanın mevcudiyeti, ele geçen matbu kitap parçalarından anlaşılmaktadır.

§ 5. Eski Türkçe ile ilgili bütün malzeme dağınık olarak Türkiye dışındaki kütüphanelerde bulunmaktadır. Mezar taşları hariç (bunlar açıkta, buluntu yerlerinde durmaktadır), diğerleri: Berlin, Marburg, Paris, Londra, Stockholm, Leningrad, Pekin ve Kyoto'dadır (Japonya).

Kök-türk yazısı Danimarkalı dil âlimi Vilhelm Thomsen tarafından 1893 yılında, Mani yazısı da F. W. K. Müller tarafından 20. yüzyılın başında çözülmüştür. Eski Türkçe malzemeyi işleyen başlıca bilginler şunlardır: V. Thomsen, F. W. K. Müller, A. v. Le Coq, W. Radloff, W. Bang, R. Rahmeti Arat ve A. v. Gabain.

§ 6. Eski Türkçe'de sınırları kesin olarak belirlenebilen ağızları tespit etmek çok güçtür. Bir yandan Kök-türkçeye ait metinlerin azlığı, öte yandan Uygurca'da değişmeyen bir yazı mektebinin ortaya çıkması, bu güçlüğü daha da arttırmaktadır. Bununla beraber, metinlerde görülen ses, şekil ve kelime ayrılıklarının yardımı ile bazı ağızları, ağız gruplaşmalarını yaklaşık olarak bulabiliriz. Bunlardan ilkin, yukarıda da işaret edildiği gibi "Kök-türkçe" ile "Uygurca" arasında bir ayırma yapmak ve birincinin bazı hususiyetlerini sonuncunun birkaç ağızındakilerle birleştirmek gerçeğe daha uygun olacaktır. Kök-türkçe'de hususi bir işaret ile yazılan *-ny-* (*-ny*) sesinin Uygurca metinlerde bir yandan *n* ve öte yandan *y* şeklinde inkişaf etmiş olmasına bakarak, ilkin iki ağız bu seslere göre adlandırabiliriz: 1) N-ağızı, 2) Y-ağızı. Kök-türkçe ile Ötüken Uygurlar'ı devrinde Hoço'da en parlak devrini yaşamış olan Mani dini mensupları ve bazı burkancıların eserlerine N-ağızının hususiyetleri hâkimdir. Fakat bu ağız, gittikçe umumileşip bütün burkancı Türkler'in ortak yazı dilini teşkil eden Y-ağızı yanında, ancak belli çevrelerin yazı diline esas olmuş; bir süre sonra da tamamıyla yazı dilinde çıkmıştır. İki ağız arasındaki ses ve şekil ayrılıkları aşağıdaki gibidir :

N-ağızı (uygu. = mani dini, bazı burkancılar; kökt.)

Y-ağızı (uygu. = burkancılar)

1) Ses husûsiyetleri:

a) Ünsüz ayrılıkları :

-n-, -n (<kökt. ny) anıĝ 'kötü' (M16, 17);	ayıĝ
+ kine küçültme (TT I 152, KPvII 6)	+ kye
kön-ür- 'yanmak' (M III 45, no. 36,6)	köy-ür- (TT 1, 70)

Not: ny sesinin bazan Uyg.'da aynen kendisini muhafaza etmesini, kökt. yazı geleneğinin, bazı Uyg. manastırlarında devam ettirilmesi ile izah edebiliriz: kanyu 'hangi' (M III 20,4) fakat kayu (U III 73,3).

-b (kökt) ; v (uyg)	v
şub 'su'	suv

Not : Birden fazla heceli kelimelerin birinci hecelerinin sonundaki b bazan Uyg.'da (N-ağzi) kendisi ni muhafaza eder (krş. ses değişmeleri).

b-/m- (kökt) ; m- (uyg)	m
bn/mn 'ben', buñ	munĝ
-g-, -g (kökt <°ng [°z], iyelik 2. şhs.)	+ nĝ

b. Ünlü Ayrılıkları: Hemen bütün yardımcı ünlüler ile (i, ü) bazı çekim ve yapım eklerinin dar ünlüleri, kelimenin bünyesine dâhil bazı hecelerin dar ünlüleri N-ağzında genişler i>a, e.

İlgi, yükleme ve vasıta hâli:

kişi + nenĝ (M I, 8,14)	kişininĝ
dintar + aĝ... igdür 'rahipleri ... yola getirir' (M I, 23,2)	dintariĝ
temir + en 'tilmiş ol' demirden yapılmıştır (m I, 8,11)	temirin
yüz'ünĝüz + en ... küseyür biz 'yüzünüzü (görmeyi) istiyoruz' (M I, 10,9)	yüzünĝüzin (+ün, +ni)

Not : Aynı yerde bu ünlünün yuvarlaklaştığını görüyoruz, bk. M I 10,7; II, 17.

Görülen geçmiş zamanın, şahıs ve iyelik eklerinin ünlüleri:

kel-temez 'geldik' (M I, 10, 12)	kel-timiz
kanĝ+ amaz 'babamız' (M I, 10, 3) vb. vb.:	kanĝ +ımız
+ am, + amaz, + anĝ, + anĝaz,	
+ i (+si) ~ + u	+ °m, + °m°z, + °nĝ,
	+ °nĝ °z, + i (+si)

Emir kipinin çeşitli eklerinde:

<i>bol-ayan</i> 'olayım' (M I 12, 11)	<i>bol-ayın</i>
<i>unit-alam</i> 'unutalım' (M I 11, 19)	<i>unit-alım</i>
<i>id-anġ</i> 'bırak' (TT II B51)	<i>id-inġ</i>
<i>ynçal-anġlar</i> 'ezilmelisiniz' (M 1, 9, 12)	<i>!-inġlar</i>

- p zarf - fiil ekinde:

<i>aşka ... katl-ap erür</i> 'yiyeyeceğe karış - mıştır' (M I 16, 6)	<i>katıp-ıp</i>
---	-----------------

Yapım eklerinde ve kelimenin bünyesine dâhil bazı hecelerde:

<i>ayaġ + laġ, tat-agġ + laġ, at + laġ</i> 'saygı değer, tatlı, meşhur' (M I 27, 2)	<i>ayaġlıġ, tatıġlıġ, atlıġ</i>
<i>kat-al</i> 'karışmak' (M I 17, 8)	<i>kat-il-</i>
<i>aġaz</i> 'ağız' (M I 23, 7)	<i>aġız</i>

Bazan + s°z yokluk ekinin ünlüsü, düzlük-yuvarlaklık uyumuna aykırıdır:

<i>ķaddaġ+suz</i> 'günahsız' (M III 39, 1)	<i>ķadaġ + siz</i>
--	--------------------

Bazan +d°n ekinin ünlüsü gerektiğinde yuvarlaklaşabilir;

<i>kün ortu + dun</i> 'güney' (M III, 10, 12)	<i>ortu+dın (~ + dun)</i>
---	---------------------------

Bazı kelimelerin başında y-katması bulunur:

<i>ymrak</i> 'sevimli' (M III 39, 2)	<i>amrak</i>
--------------------------------------	--------------

2) Şekil hususiyetleri:

+ <i>n̄</i> / + <i>g</i> (ilgi h.; kökt.; ses değişikliği için yk. bk.)	+ <i>n°nġ</i>
--	---------------

+ <i>da</i> / + <i>dan</i> (bul. -çık. h.)	+ <i>da, + din</i>
--	--------------------

<i>siz'in + te.adrıl-</i> 'sizden ayrılmak' (M I, 10, 5)	
---	--

<i>igaç + dan ön-</i> 'ağaçtan doğmak' (M I, 7, 2)	
---	--

<i>tñġri + den tamu+ dan yoķaru aġ-</i> 'gökten cehennemden yükselmek' (M I, 13, 14-15)	
---	--

- <i>miş, -di</i>	- <i>miş, -di, -yük</i>
-------------------	-------------------------

- <i>s°k, -s°g</i>	- <i>gü(lüg)</i>
--------------------	------------------

alkan-sığ törü 'övme usulü'

(Huas 210)

olur-suq törü 'oturma usulü'

(Huas 273)

-*daçi* (kökt)

- *daçi*, -*ğay*

erinç (kökt) 'herhalde'

erki

ulayu (Kökt) 've, ile'

ulati

Çokluk ekleri yerine kökt. 'de bazı ortaklık

+ *lar*

bildiren kelimeler ve ekler kullanılır.

Çekimli fiillerde çokluk eki kökt. 'de

Çekimli fiillerde çokluk

hemen hiç kullanılmaz.

eki vardır.

3) Kelime hazinesi, cümle yapısı ve üslup bakımında da kökt. ve Uyg. arasında büyük farklar vardır; şöyle ki:

A) Kökt. 'de, ifade edilen dünya görüşü ve medeniyet türü dolayısıyla maddî âlem ve devlet teşkilâtı ile ilgili kelimeler çoğunlukta olduğu halde (at, devlet, kağan, savaş ve bununla ilgili kelimeler vb.) Uyg. 'da, yerleşik medeniyetin gerektirdiği şehir hayatıyla ilgili maddî kelimeler yanında daha ziyade dinî ve mâneviyat âlemine ait unsurlar hâkimdir. Tabii olarak, farklı dinler, birbirlerinden farklı kelime hazinesi yaratmıştır: Mani ve Burkan dinleri gibi.

B) Cümle yapısı - cümle türleri bakımından ilkin Kökt. ile (N- ve Y-ağzı olarak) Uyg. 'yı karşılaştırmak zorundayız. Bu sonucuda aşağıdaki yenilikleri buluyoruz:

a) Kökt. 'deki hiç değişmeyen, katı bir cümle düzenine karşılık Uyg. 'da, canlı, hareketli duruma göre her an değişebilen bir cümle düzeni vardır; tamlamalarda, tamlanan, tamlayandan önce gelebileceği gibi, her ikisi arasına başka unsurlar da girebilmektedir.

b) Haşmetli, tantanalı deyişlerde ifadeye bir heybet, bir canlılık, bir tesir gücü vermek için yüklem asıl yeri olan cümle sonunu bırakıp başa veya bir başka yere gider. Manzumelerde bu değişiklik tabii karşılanabilir.

Not : Çoğu zaman iddia edildiği gibi yüklem yer değiştirmesi, tercümelerin yapıldığı yabancı dillerin tesirinden değildir. Metinler dikkatle tetkik edilecek olursa, bu yer değiştirmenin belli bir düzene göre yapıldığı görülür. Bu belli düzene misâl olarak şu durum gösterilebilir: Burkan veya yüksek bir şahsiyetin konuştuğu yerlerde yüklem hareket halinde olduğunu görürüz!

c) Çeşitli tarifi yardımcı fiiller ile, esas fiilin anlamı, yakından tarif ve tâyin edilerek ifadeye kesinlik, zenginlik verilmiştir. Şöyle ki: Gel-, çabuk gel, başkası için gel-, gelebil-, haşmetle gel-, hürmetle gel-, gelmeyi tasarla- vb. v.b. vb. Bütün bunların hepsini Kökt. 'de bulamıyoruz.

d) Fiillerde yaratılması düşünülen bu anlam inceliklerine muvazi olarak, ana

cümlelerin mânasını da yakından tarif ve tâyin eden yardımcı cümleler yaratılmıştır (aş. bk.): Özne cümlesi, nesne c. (bildirme c.), tümleç c. (zaman c., yer c., hedef c., karşılaştırma c., müsaade c.), vasıflama c. (ilgileme c., nicelik - vasıflama c.), şart c. ve bağ c.

Aşağıda teferruatıyla görüleceği gibi, gerçek mânasıyla bu yardımcı cümleler Kökt.'de hemen hiç görülmezler; Uyg.'da da yapı ve yayılış sahası bakımından N- ve Y-ağzılarında, değişik durumlar arzetymekte ve bunlardan daha çok N-ağzı, yardımcı cümlelerde yüklemi, çekimli fiil olarak kullanılmaktadır.

C) Üslûp bakımından Kökt.'ye isim-üslûbu hâkim olduğu halde, Uyg.'yı sıfat-üslûbuyla vasıflandırabiliriz.

Not : N-ağzının yukarıda sayılan husûsiyetleri: Bilhassa ses ve şekil hususiyetleri daha çok şu metinlerde görülmektedir: 1) Kâğıt üzerine kökt. alfabetesiyle yazılmış bütün metinler, 2) H^vastuanift, 3) TT, I, II AB, 4) M I 10-12, 23, 29, 30 (son iki parçanın yazılış tarihi 740-750!), 5) Maytrisimit ve diğer bazı klâsik devir burkancı metinleri.

§ 7. Yukarıda saydığımız dil hususiyetlerinden bazı hususlarda ayrılan ve brahmi alfabetesiyle yazılmış Uyg. metinlerin dilini (bk. TT VIII) de -son ve kesin hükmü gelecek araştırmalara bırakmak şartı ile- yeni bir ağız olarak telâkki edebiliriz. Bu metinlerde, başkalarında görülmeyen şu hususlar bulunmaktadır:

- Ek ve kök ünlülerinde uzunluk kısalık göz önünde bulundurulmuştur,
- Birinci hece dışında o/ö ünlülerine yer verilmiştir: *süzök* 'temiz', *olorop* 'oturup' vb.
- İlk seste *b* yerine *p* görülür: *pol-* 'olmak', *püt-* 'bitmek' vb.
- ğ* (*g*) yerine *h* yazılmıştır: *hâri-* 'ihtiyarlamak', *azih* 'azı dışı',
- Eski *ny* parçalanmış ve yalnız *y* ortaya çıkmıştır (krş. Y-ağzı),
- z* sesi bazan *s* olmuştur: *yaliñus* (+ *yalinğuz*) 'yalnız', *polson* (= *bolzun*) 'olsun' vb.
- Bazı kelimelerde ünsüzler çift yazılır: *arttok* (= *artuk*) 'fazla', *kattih* (= *katığ*) 'sert, katı' vb.

Yazılıştaki bu ayrılıkların gerçekten ses değerleri de var mı idi? Daha doğrusu, bunlar birer yazılış özelliği mi, yoksa gerçek ses değerleri midir? Önce bu soruların cevaplandırılması gerekir. Bunlar gerçekten 'yeni bir ağızın' hususiyetleri olsa bile, bu metinlerin dili daha çok Y-ağzına yakındır.

§ 8. Hoço'nun biraz kuzeyinde Bulayik ve Şui-pang adlı iki harabede Hristiyan Türkler'in meydana getirdikleri eserlerden bazı parçalar bulunmuştur. Bu metinlerde ses ve şekil bilgisi yönünden bir hususiyet görülmez, fakat cümlelerde unsurların sırası, alışlagelmiş olandan çok başkadır: *inçe tip yarlıkadı olarka* 'onlara şöyle diyerek buyurdu' (U I, 5), *men yme barıp yüküneyin anğar* 'ben de varıp ona tapınayım' (a.y. 6), *antin öngi yolça yoritdı ol mogoçlarığ* 'oradan müneccimleri başka bir yola soktu' (a.y. 9), *okşayur sen sen yalınğuk oğlı ol inğekke kim iraktın üntedi*

öz buzagusınğa 'ey kişi oğlu sen, uzaktan kendi buzağısına seslenen ineğe benzersin' (W. Bang, *Türk. Br. e. nestr. Geor. Le Muséon* 39. c., 53. s.).

Bu misallerden anlaşıldığına göre yüklem, tümleş (verme h.) ve nesnelere önce, bir cümlede ise, en başta gelmiştir. Türkçenin temel yapısına aykırı düşen bu hususiyeti, metnin tercüme oluşuna bağlamak doğru olmaz, çünkü yabancı dillerden yapılmış burkan ve mani dinine ait eserlerde böyle bir durum -manzum parçalar ve bazı hususi deyişler dışında- hemen hemen yoktur. Buna göre yüklem sona gelmeyip başta ve arada bulunmasını bir ağız hususiyeti olarak düşünmek herhalde daha doğru olacaktır.

Not : Eski Türkçe metinler, yukarıda sayılan ağızları hiçbir şekilde adlandırmıyorlar. Yalnız umumî olarak Türk dili şu şekilde adlandırılmıştır: *Türkçe Türk tili, Uygur tili, Türk Uygur tili*. Yalnız bir defa geçen *Barçuk tili* tabirinin neyi ifade ettiği henüz aydınlanmamıştır (krş. §3).

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: İslâmlıktan önceki Türk dili, çeşitleri kültür çevre ve merhalelerinden geçtikten sonra ve başlangıçta dar sahalara inhisar edip, yazı ve din değişikliğine bağlı olarak ortaya çıkan bazı ağız farklarını bünyesinde erittikten sonra (X.-XI. yy.), tek bir yazı dili halinde oluşmuş ve Moğol devrinin sonuna, hattâ bazı bölgelerde XVII. yüzyıla kadar burkancî çevrelerin kültür dili olarak devam etmiştir.

Ses Bilgisi (= Fonem Bilgisi)

§ 9. Şimdiye kadar, canlı dillere uygulandığı gibi, eski metinlerin dillerine de sesbilgisi usulleri uygulanıyordu. Fakat, eski metinlerin ünlü ve ünsüzlerini tespit ederken, bütün bilgilerimiz şu veya bu şekilde yapılan karşılaştırmalardan çıkan son derece tereddütlü neticelere dayanmaktadır; bunun için muhtemel ses değerlerine dayanan bir sınıflama yerine, ünlü ve ünsüzleri 'fonem bilgisi' yönünden sınıflamak daha doğru olacaktır. Ben burada O. Pritsak'ın bir denemesini olduğu gibi aktarmakla yetineceğim (bk. O. Pritsak, *Das Altürkische*, Handbuch d. Orientalistik, 1. Bölüm: Turkologie, Leiden/Köln 1963, 32. s.).

Ünlüler:

	a		u	o
e		i	ü	ö

Not : ü ünlüsünün varlığı henüz münakaşa konusu olduğu gibi e (kapalı e) de, O. Pritsak'ın verdiği şifahi bilgiye göre, ayrıca tetkiki gereken bir meseledir.

Ünsüzler:

				z		
p	t	k		s	ş	
b	d	g			ç	r l
m	n	ng	n̄y			
			n̄y			

- Not :** 1) *k* ve *g* ünlü uyumuna göre değiştiği için müstakim olarak fonem değildir; asıl fonem *k* ve *g*'dir.
- 2) Yalnız Uyg.'da görülen *-v-*, *-v* (Kökt. *b*) ile *br*, *d*, *B* ve *D*'nin değişik şekilleridir. *f*, *h*, *h*, *j* yabancı sözlere inhisar eden birer fonemdir.
- 3) *p-*, *d-*, *g-*, *z-*, *ş-*, *ny-*, *ny-*, *r-*, *t-* mevcut değildir; *m-* ikinci dereceden olup *b-*'den çıkmıştır; *n-* yalnız *ne* ve müstaklarında bulunur.

Ses Kanunları ve Bazı Ses Değişmeleri :

§ 10. Ünlüler ile ilgili değişmeler:

a) Eski Türkçe'ye, bazı şartlar altında incelik-kalınlık, düzlük-yuvarlaklık bakımından ses uyumu hâkimdir. Ancak bazı eklerin ünlüleri, düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi değildir; ünlüsü daima düz olan ekler: *+i (+si)*, *-miş*, *+ki*, *+çi* vb. vb.; ünlüsü daima yuvarlak olanlar: *-tük*, *-yük*, *+gün* vb. vb. Ünsüz ile biten kelimelerin sonunda gene ünsüz ile başlayan bir ek geldiği zaman araya, yardımcı ses olarak, düzlük yuvarlaklık uyumuna göre *i* vb. girer: *bol-up*, *öl-üp*, *kel-ip* vb. Kökteki bir yuvarlak ünlüden sonra gelen iki ünsüz, bazan bu düzlük yuvarlaklık uyumuna mâni olur: *bigürt-ip* gibi, demek oluyor ki bazı hallerde (burada belki *-rt-* tesiriyle!) yardımcı ses yuvarlaklaşmaktadır.

b) Bazı eklerde ye umumî olarak ikinci derecedeki *i* ünlüsünün genişleyip *a* (*e*) olduğunu görüyoruz (krş. ağız hususiyetleri) : *bular+nañg*, *yideçiler + neñg*, *bol-ayan*, *agar*, *temir+en* vb. vb.

c) Bazan pek ençer olarak kökteki *a* ünlüsü, komşu seslerin tesiriyle yuvarlaklaşarak *o* olur (= Labialattraktion): *taluy/toluy*, *ķavit/ķovit*- vb.

d) Yapısını kesin olarak bilemediğimiz iki heceli kelimelerin ikinci hecelerindeki ve bazı tek heceli kelimelerdeki (aslı?) *i* ünlüsünün komşu seslerin tesiriyle yuvarlaklaştığını görüyoruz; fakat bu gelişme kesin değildir, çünkü aynı kelimenin her iki şekli de aynı metinde bulunabilmektedir: *singük/süngük* 'kemik', *min-/mün-* 'binmek', *toķı/toķu-* 'vurmak', *ķurı/ķuru-* 'kurumak' vb. vb.

§ 11. Ünsüz Değişmeleri:

a) Kökt. *b-* > Uyg. *m-*. Bu değişme komşu seslerin tesiriyle olur; *buñ* > *muñg* 'mihnet', *biñ* > *miñg* '1000', *bn* > *mn* 'ben'. Bu ses değişikliği daha Kökt.'nin bazı metinlerinde de başlamıştır; *mn*, *mnñ* vb.

b) Kökt. *-b-*, *-b* > Uyg. *v*. *öbkle-* 'kızmak' > *övkele-*, *ylbr-* 'yalvarmak' > *yalvar-*, *yblık* 'kötü' > *yavlak*, *sbn-* 'sevinmek' > *sevin-* (*a*) *b* 'av' > *av*, *sb* 'söz' > *sav*, *sub* 'su' > *suv* vb.

Yukarıdaki misallerden de görüleceği gibi Kökt.'de yalnız kökteki *b*, Uyg.'da v olmaktadır. Yalnız *ylbr-*'da bir ünsüz-yer değiştirmesi hâdisesini düşünebiliriz.

- Not :** *b>v* değişmesinde dikkati çeken bir husus vardır; bazı Mani metinlerinde (N-ağız) bu ünsüzün Kökt.'deki gibi kendisini koruduğunu görüyoruz : *öpke* 'öfke' (TTII B 46, 73, 81. Mani alfabetiyle), *yablak* 'kötü' (a. y. 22); bir de *sef-* 'sev-

mek' (TT III 99, Mani alfabesiyle). Maytrisimit'in bir nüshasında *öp-kile-* 'kızmak' kelimesi geçer (Ta'fel 217 r 9. Uyg. alfabesiyle). Bütün bunlar N- ağzının nisbi bir tarihini tesbit hususunda bir ip ucu verebilir mi? Yoksa bunlar Kökt. yazı geleneğinin bir devamı mıdır? Yoksa bunlar, Kökt. yazı geleneğinin bir devamı mıdır? O takdirde biz bu geleneğin Kökt. devrinden çok sonraki devirlerde hâlâ devam etmiş olamayacağını düşünebiliriz.

c) Kökte ve bazı eklerde gerek Kökt. gerekse Uyg.'da ñ (ng) sesinin *g* ve bazen da *y* şeklinde pek ender olarak geliştiğini görüyoruz (krş. bir de ağızlar) : *eñgim* 'kısmılı' (Maytr.) / *egim* (UJb x 202,4 not), *münğüz* 'boynuz' (Heilkunde I 8, 55) / *müyüz* (?) (TT I 42) vb.

d) *ny* > *y*, *n* için bk. ağızlar bölümü.

e) Ek başında bazı ünsüzlerin Kökteki *r*, *l*, *n*'den sonra bazı değişmelere uğradığını görüyoruz: +*DA* (bulunma h.), -*D* (*i*) (görülen geçmiş zaman) ve -*KU* (isim-fiil) eklerinin +*da/ta* ~ +*de/te*; -*di/ti* ve -*ğū/ku* ~ -*gū/kū* şeklinde ortaya çıktığı görülmektedir (kr. O. Pritsak. HdO, Turkologie, 34. s. Burada iddia edildiği gibi kesin bir ses kanununu kabul edebilmek için gerekli malzeme henüz dikkatli bir şekilde tetkik edilmemiştir).

Şekil Bilgisi :

§ 12. Türkçenin hemen her devresinde olduğu gibi Eski Türkçe'de de iki kelime çeşidi vardır: *ad* (isim, sıfat, zamir, sayı sözleri, zarf ve edatlar) ve *fiil* (isim-fiiller, zarf-fiiller). Aşağıda ilkin kelime yapımı sonra da kelime çeşitleri üzerinde durulmuştur.

A. Kelime Yapımı:

§ 13. Ekler: Dış yapıları bakımından ekleri genel olarak dört bölümde toplayacağız: 1) bünyesinde *A*, 2) *i*, 3) *U* ve 4) düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre değişebilen ve yardımcı ünlü vazifesini gören bir *l* (ə?) bulunduran ekler. Bunlardan *A* ve *U* incelik-kalınlık uyumuna tabi olduğu halde *A*, *U* ve *i* kısmen düzlük-yuvarlaklık uyumunun dışında kalmakta, bir kısmi ise, yukarıda görüldüğü gibi ağız hususiyeti olarak ünlü genişlemesine tabi olmaktadır. Fakat, bazı ekler de vardır ki, bunların gösterdiği sistem dışı hususiyetler, yapılar hakkındaki bilgilerimizin yetersizliği yüzünden izahsız kalmaktadır. Bütün bu hususi durumlara, yeri geldikçe, ilgili eklerden sonra kısaca temas edilmiş ve münakaşasına girilmeksizin birer mesele olarak olduğu gibi bırakılmıştır.

Fonksiyonları bakımından ekleri iki bölümde inceleyeceğiz: 1) yapım ekleri, 2) çekim ekleri (*ad* ve fiillerde, iyelik, şahıs ve çokluk ekleri). Gördükleri vazife bakımından birbirlerinden kesin olarak ayrılan bu eklerden bazıları, her iki fonksiyonu da üzerine alabilmektedir. Bu gibi hallerde sözü edilen ek, her iki bölümde de incelenmiş ve herhangi bir karışıklığa meydan vermemek için birbirlerine atıf yapılmıştır.

§ 14. Yapım Ekleri: Dört türlü yapım eki vardır. Bunlar gördükleri vazife baki-

mından birbirlerinden kesin olarak ayrılırlar; şöyle ki: a) ad/ad, b) ad/fiil, c) fiil/ad, d) fiil/fiil. Bu temel kaideye göre teşkil edilen bir kelime, cümle içerisinde kullanılışı icabı, aşağıda görüleceği gibi, birden fazla kelime çeşidini ifade edebilir.

§ 15. a) Addan ad (isim, sıfat vb.) yapan ekler şöyle sıralanabilir:

Çok kullanılan ekler:

+ **çl** meslek ve fâil bildirir, *keyikçi* 'avcı', *ölütçi* 'cellât'.

+ **l°G** sıfat olarak, isim olarak ve bazan da tamlayan olarak kullanılır. -N- ağzında ünlüsü bazan *a* olur, *yk. bk. ilig* (L*il + lik) 'hükümdar', *otluğ* 'ateşe ait', *ögrünçülük* 'sevinçli', *atlag* 'meşhur', *nizvanilig* ot 'ihtiras ateşi',

Not : Aşağıdaki mücerret kavram teşkil eden + l°k eki ile bu eki, alfabelerin kısırlığı dolayısıyla ayırt etmek her zaman mümkün değildir.

+ **l°K** yukarıdaki ekin anlamından başka bir de mücerret kavram teşkiline yarar, *agilik* 'hazine', *borluk* 'üzüm bağı', *yimişlik* 'meyva bahçesi',

Az kullanılan ekler:

+ ° **ç** küçültme bildirir, *ögüç(üm)* 'anacığım'.

+ ° **K** küçültme bildirir, *ögük* 'anacık'.

Not : *biçek* 'bıçak' kelimesini tahlil edecek olursak L*bi+ ç+ ek (çünkü *bi* 'çakı') şekli meydana çıkar ki, buna göre + K yanında bir de küçültme eki olarak + AK mevcut olmuş demektir; fakat misallerin azlığı yüzünden bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

+ **KAn** 1) unvan bildirir, *burkan* 'Buddha', *tenğriken* 'efendi; haşmetmeap'; 2) yer adlarında, *ötüken*, *qadırқан* vb.; 3) zarf teşkil eder, *aşnuқан*, *amtқан*, *irteken* vb.

Not : Yer adlarında ve unvanda bu ekin müstakil bir kelime olduğu da düşünülmektedir *қан/han* (?).

+ ° **l** renklerde, *yaşıl* 'yeşil', *kızıl* 'kırmızı'.

+ **IA** *körkle* 'güzel'.

+ ° **ng** bu ek ile teşkil edilen ismin mânası kökün mânasıyla çoğu zaman aynıdır, *ayançang* 'hürmet', *öleңg* 'islak yer' (krş. *öl* 'islak'), *otunğ* 'odun' (krş. *ot* 'ateş'), *kövdünğ* 'vücut' (krş. *kövdü*).

Not : Yukarıdaki misallerde, ilk bakışta yardımcı ünlünün *a* olma temâyülü göze çarpıyorsa da, bu hususta kesin bir hüküm vermek, misallerin yetersizliği yüzünden şimdilik mümkün değildir; zira *ayanç* (a?), *öl* (e?) ve *kövdü* kelimelerinin teşkilleri hakkında hiç bir şey bilmiyoruz.

+ **KU** bu ek ile teşkil edilen ismin mânası, kökün mânasıyla aş. *yk.* aynıdır, *esengü* 'sihhatli', *meңgigü* 'ebedi' *oğlangü* 'körpe'.

+ **ş** bu ekin fonksiyonu ve yardımcı ünlüsünün durumu hakkında misallerin ye-

tersizliği yüzünden kesin bir şey bilmiyoruz, *bügüş* 'hikmet'.

§ 16. Bazı çekim ekleri ve benzerlerinin kalıplaşarak yapım eki gibi kullanıldığını görüyoruz:

1) Aslında çokluk bildirdiği iddia edilip de Eski Türkçe devresinde artık bu fonksiyonu kaybolmuş olan ekler,

+ **An** *oğlan* 'çocuk'; metnin gelişinden bu kelimenin bazan 'çocuklar' mânasına geldiği görülüyor: *tinliĝ o. + ı* 'canlılar' vb.

+ **gün** *keliñünüm* 'gelinlerim', *alkuĝun* 'hepsi'.

+ **t** *tigit* 'prens' (bazan *tigittler*, krş. *tigin*) - bu ekin yardımcı ünlüsü hk. bir bilgimiz yoktur.

Not : Bazı çift uzuvları ifade eden kelimelerde görülen z'nin de bir ek olup olmadığı belli değildir. Verilen misallerin istikakları yapılmadığı müddetçe bu ek (?) bir mesele olarak kalacaktır: *kögüz* 'göğüs, meme', *müyüz*, 'boynuz', *tiz* 'diz' vb.

2) Aslında yokluk bildiren + s°z'in de bazan çekim eki olarak kullanıldığını görüyoruz, *körksüz* 'çirkin', *ögsüz* 'öksüz', *igsez* (N-ağzının bir hususiyeti olarak!) 'sıhhatli'.

3) Aşağıdaki bazı hal ekleri ve diğerleri de kalıplaşarak pek ender olarak yapım eki vazifesini görürler.

+ **°m** aslında iyelik 1. şhs. eki olup kalıplaşarak hususî ad veya unvan yapar, *teñgrim* 'efendim; prenses'.

+ **KA** aslında verme h. ekidir, *başka* 'başka', *muñĝka* 'dert', *ürke* 'daimî'.

+ **çA** aslında eşitlik h. ekidir, *azuçâ* 'yahut da', *azrakça* 'çok az'.

+ **D°n** aslında çıkma h. eki olup yön gösteren kelimelere getirilerek kalıplaşır ve çeşitli fonksiyonları ile ad olarak kullanılır, *onĝtunınta* 'düzeninde' (M III 13,4), *küntün tur-* 'güneyde bulunmak' vb.

+ **TAG** aslında müstakil bir edat (*teg* 'gibi') sonradan kalıplaşarak yapım eki durumuna girmiştir, *antaĝ* 'böyle' (L*anı *teg*).

Not : < * + *ta-ĝ* ekini bununla karıştırmamak lâzımdır.

+ **ki** sıfat olarak *aykı*, 'aylık', *söki* 'vaktiyle'; bulunma h. ekinden sonra *yingaktaki* 'yandeki'; *yirdeki* (ler) 'yerdeki (ler)' vb.

§ 17. b) Addan (isim, sıfat vb.) fiil yapan ekler şöyle sıralanabilir:

Çok kullanılan ekler:

+ **A-** geçişsiz fiil yapar, *ata-* 'adı olmak', *küçe-* 'zor kullanmak; güçlenmek',

+ **ı-** geçişsiz fiil yapar, *öli-* 'ıslanmak' (bk. *öl* 'ıslak'), *bodı-* 'yapışmak, bağlanmak'.

Not : Mana ortaklığı dolayısıyla bu ek çoğu zaman birbiri ile karıştırılmaktadır; öte

yandan *bodı-* yanında bir de *bodu-*, *boşu-* 'kurtarmak, affetmek' yanında *boşa-* vardır.

+ **IA-** sonuna geldiği isim ile bir şey yapmak, onunla teçhiz olunmak mânasına gelir, *başla-* 'başlamak', *yilvile-* 'büyülemek' vb.

Az kullanılan ekler :

+ **d-** geçişsiz fiil yapar, bir tek misalde görülüyor, *yağid-* 'düşman olmak'.

+ **r-** geçişsiz fiil yapar, *belgür-* 'belirmek' (krş. *belgü* 'alâmet', *eskir-* 'eskimek'; misallerin yetersizliği yüzünden yardımcı ünlüsünün durumu hakkında bir şey bilmiyoruz.

+ **Ar-** ekseriyetle renk adlarında kullanılan bu ek de yukarıdaki gibi çoğu zaman geçişsiz fiil yapar, *karar-* 'karamak', *sarğar-* 'sarmak', *alar-* 'gözü kızarmak' ve bir de *oğar-* 'tamir etmek'.

+ **I-** geçişsiz fiil yapar, *tusul-* 'faydalı olmak'.

+ **Al-** geçişsiz fiil yapar, *oğal-* 'düzelmek'.

+ **°K-** geçişsiz fiil yapar, *tağık-* 'dağlara çekilmek', *içik-* 'teslim olmak', *tüpük-* 'kühüne vâkıf olmak' (bk. *tüpükgince* $\angle$ (**tüp+ük-üg+inçe*)).

Not : 1) Şimdiye kadar hep müstakil bir ekmiş gibi telakki olunan + *KAr-* bu eke bağlayıp $\angle$ **K-Ar-* şeklinde düşünebiliriz: *tözker-* 'kühüne vâkıf olmak', *köngülker-* 'düşünmek', *tüpker-* 'bir şeyin aslına ermek' gibi misallerden anlaşıldığına göre, bu ek grubuyla teşkil edilen fiiller hep geçişsiz fiillerdir; fakat, *-Ar-* aşağıda da görüleceği gibi umümiyetle geçişli fiil teşkiline yaramaktadır. Her ne kadar 'asıl fonksiyonunu kaybetmiş bir faktitif' W. BANG'ın tabiriyle '*verblasster Faktitiv*' şeklinde düşünerek meseleyi böylece 'halledilmiş' telakki etmek câzip görünüyorsa da, bununla ilgili misalleri çoğaltıp, ona göre daha tatmin edici bir çözüm yolu aramak yerinde olur sanırım. Ben, burada bir hareket noktası olarak R. Rahmetli ARAT'ın şu notuna işaretle yetineceğim (*Eski Türk Şiiri*, 1965. Not 7, 142)

2) Aynı şekilde + *K°r-* eki de mürekkep olmalıdır: $\angle$ (+ *K°r-*. Yalnız ünlem ifade eden kelimelere gelip, 'bağırarak, seslenmek' ifade eden fiiller teşkil eder: *aykır-* 'haykırmak' gibi.

+ **KA-** yukarıdaki + *la-* ekinin mânasına yakın bir mânaya gelen fiil teşkil eder, *emgen-* 'ıztırap çekmek' ($\angle$ *em+ge-n-*, *em* 'ilaç'), *yarlığka-* (~ *yarlıka-*) 'buyurmak; vaaz vermek', *irinçke-* 'acımak'.

+ **°rKA-** bu ekin yapısı ve mânası hakkında kesin bir şey bilmiyoruz, *alpırkan-* 'bir kahraman gibi davranmak' ($\angle$ **alp+ırka-n-*), *tsuyurka-* 'acımak, merhamet etmek'.

Not : Bu eki, mürekkep bir ek olarak da telakki etmek mümkündür: $\angle$ +*r-°k+a-*; fakat elimizdeki misallerin hiç biri *r, **r° k* veya **r°kd-* şeklinde görülmemektedir.

+ **sa-** 'bir şey istemek', *barıĝsa-* 'varmayı istemek', *körügse-* 'görmeyi istemek', *suvsa-* 'susamak'. - Bazı iştikaklarında : *kekse-k* 'menfur', *tapıĝsa-k* 'hürmetkâr'.

+ **TA-** sonuna geldiği isme benzemek veya bir şey yapmak (krş. *+la-*) *üntesleslenmek*, *alta-* 'aldatmak'.

+ **Tir-** aş. yk. *+la-* ekinin mânâsındadır, *yiltir* - ~ *yiltri-* 'rüzgâr esmek' (TT I 16), *yaltri-* 'parlamak'.

§ 18. Mevcudiyetlerini yalnız iştikaklarından çıkarabildiğimiz addan fiil yapan ekler:

+ **Ur-** mânâ bakımından *+ar-* ekine benzemektedir, *kinĝürü* 'mufassalan' $\angle$ **kinĝ+ür-ü*.

+ **ra-** bû ek için yalnız bir tek misalimiz vardır, *kekreş-* 'kızmak' $\angle$ *kek+re-ş*, (krş. *kek* 'kin'). Ayrıca *+sirA-* ekiyle karşılaştırılabilir.

+ **si-** 'öyle saymak, kendisini onun gibi telâkki etmek; gibi olmak', *erksin-* 'kendisini güçlü saymak; tahakküm etmek' *begsi-g* 'bey gibi'.

Not : _____ Sonu ç ile biten isimlere bu *+si-g* gelince, ünsüz benzeşmesi ile **+çsig>+ççig>+çig* olur: küsençig 'arzu edilen', *ķorkinçig* 'korkunç'; sonra bu şekil umûmileşerek sonu *n* ile biten isimlere de getirilmiştir : *soĝançig* 'soĝan gibi' > 'tatlı', *adınçig* 'deĝişik, seçkin', *adinsig* 'a.m.'

+ **su-** *baĝarsu-k* 'baĝırsak', *taĝsu-k* 'fevkalâde güzel; nâdir', *suvsu-ş* 'iksis'.

+ **sirA-** $\angle$ **+siz+re* (?), *ilsire-* 'yurdundan olmak', *ķutsira-* 'saadetten mahrum olmak' (krş. *+rA-*).

§ 19. c) Fiilden ad (isim, sıfat vb.) yapan ekler: Bu ekler ile teşkil edilen kelimeleri cümle içinde gördükleri vazifelere göre ilkin bunları 1) Tek fonksiyonlu ve 2) Çift fonksiyonlu ekler diye iki ana bölüme ayıracağız. Burada 'çift fonksiyon'dan maksat, bazı eklerin, isim vb. mânâlardan başka, ilerde görüleceği gibi 'zaman' vb. gibi mefhumları da ifade edebildiğidir. Burada bunların yalnız isim vb. olarak kullanıldıkları durumlar ele alınmış, 'zaman' vb. ifade etme hususiyetlerine ancak, işaret etmekle yetinilmiştir.

1) Tek fonksiyonlu ekler de çok veya az kullanışlarına göre ayrı ayrı ele alınmıştır.

Çok kullanılan ekler şöyle sıralanabilir:

-**°G** sonuna geldiği fiilin gösterdiği hareketin neticesini, daha çok *aktif* olarak ifade eder, — bundan sonra gelen ekten (-K) bu bakımdan ayrılmaktadır, *sevig* 'sevgi', *ölüg* 'ölü', *ķuruĝ* 'kuru; boş', *ayıĝ* 'söz; ifade' — N — ağızında yardımcı ünlünün bazan a olduğu görülür, *tataĝ* 'tat' vb.

-**°K** sonuna geldiği fiilin gösterdiği hareketin neticesini, daha çok *pasif* olarak ifade eder (krş. yukarıdaki ek -G). İsim yanında sıfat olarak kullanılışı daha fazladır, *toĝ* 'tok' (krş. **to-l-*, **to-d->doy-*), *yok* 'yok (luk)' (krş. **yo-d-un*), - *ķörk* 'şekil; güzel' (*ķör-*), - *yaĝük* 'yakın' (*yaĝu-*) *bedük* 'büyük' (*bedü-*), *egsük* 'eksik' (*egsü-*), - *ķılıĝ*

'yapılmış' > 'kiyafet' (*kıl-*), *sizik* 'şüphe' (krş. **siz-in-*), - *adruk* 'farklı; temayüz etmiş' (*adır-*), *artuğ* 'fazla' (*art-*), *yazuk* 'günah' (*yaz-*), *yağlık* 'hata' (*yağıl-*), *bertük* 'sakat' (*bert-*), - *bölük* 'parça, bölük' (*böl-*).

Not: Yukarıdaki misallere göre ilk bakışta - %K yanında bir de -UK ekinin mevcut olduğu farz edilebilir ise de, sonu ünlü ile biten fiillerde düzenli bir şekilde K görünmektedir; öte yandan *kıl-ık* ve *siz-ik ile *yaz-uk'un* bir arada bulunması, kesin bir neticeye varmamıza mâni olmaktadır. Bu meselenin hâlli için, misallerin çoğalmasını beklemek lâzımdır.

-QU işi yapan ve işin neticesi mânâsına gelir, *bıçku* 'bıçkı', *ıçkü* 'ıçki', *kedgü* 'elbise', - Sıfat (yüklem adı vb.) olarak çoğu zaman bir gereklilik ve zaruret ifade eder, *ozgu yol* 'kurtuluşa götürülen yol', *sağlanğı ol* 'korunmalıdır'; -LUG ile genişletilir (oraya bk.), *yunğuluğ törü* 'yikanma usulü'; yokluk ekiyle, *sevgüsüz* 'sevilmeyen'; +*çi* ile, *ölürgüçi* 'kaatil'; yardımcı fiillerle birleşmesi için oraya bk.

-°**m** işin neticesini bildirir, *kedim* 'elbise', *toğum* 'doğum', *ölüm yir* 'ölüm yeri'.

Not : + *ta-* ile yapılmış fiillere de gelir, *er+de-m* 'ölüm yeri' 'fazilet' vb.

- **MA** sıfat olarak kullanılır, *kesme et* 'kıyma', *oyma er* 'oyuncu'.

-**MAK** fiilin gösterdiği işin mücerret adı, *ukmak* 'anlayış', *ölmek* 'ölme'.

-°**neç (U)** fiilin gösterdiği hareketin neticesini ifade eder, *tegzinç* 'dalga; tomar kitap', *ögrünç* ~ *ögrünçü* 'sevinç'.

Not: Aslında -*n-* fiillerine geldiği için ekin aslını -ç olarak da telakki etmek mümkündür.

-**s°K** isim olarak kullanıldığı gibi, daha çok gereklilik bildiren bir sıfat olarak kullanılmaktadır (daha çok Kökt. ve Mani metinlerinde geçer), *kün batsıkı* 'gün batısı', *kün toğsukdunki* 'gün doğusundaki', *il tutsuk yir* 'devletin idare edilmesi gereken yer', *alkansığ törü* 'övme usulü' (Huas 210 - Mani alfabeti-), *nomka kigürsüg törü* 'dine kabul edilme usulü' (a.y. 229), *fakat olursuk törü* 'oturma usulü' (a.y. 273).

Not : 1) Yukarıdaki misallerden anlaşıldığı gibi Mani metinlerinde ekin kararsız bir şekilde *g ~ k* olarak yazıldığı görülmektedir; bu durumun ayrıca tedkiki gerekmektedir.

2) Bu eki *-s°-K şeklinde de düşünebiliriz; aş. bk.

Az kullanılan ekler şöyle sıralanabilir:

-**AGUI** bir tek misalde görülmektedir, *tinegül* 'toplayıcı' (?). Bu müstakil bir ek olmayıp birkaç ekin birleşmesinden meydana gelmiştir; yapısı şimdilik meçhuldür.

-**d** sonuna geldiği fiiller tek başlarına mevcut olmadıkları için ekin yapısı ve mânâsı hakkında kesin bir şey bilmiyoruz, *yid* 'koku' (krş. *yıpar?*), *tod* 'dolmuş' (krş. *to-k, *to-l).

-**KAç** âlet ismi yapar; ekin yapısı bilinmiyor, *açkaç* 'anahtar', *kıskaç* 'kıskaç'.

-**Qil** fâil ismi, sıfat ve pek ender olarak zarf gibi kullanılır. Misallerin yetersizliği

yüzünden yardımcı ünlüsünün durumunu kesin olarak bilmiyoruz; N- ağzında yardımcı ünlüsünün, bilindiği gibi *a* olma temayülü vardır, *yaratıĝlı* 'yaranan', *edgü ögli* 'dost', *erikli* 'iken', *kin kalaĝlı uruĝ* 'geriye kalan tohum' (M III 13, nr. 6 111, 1).

-GmA fâil ismi ve ekseriya sıfat yapar, *baĝrın yoriĝma* 'sürüngenler', *keligme öd* 'gelecek zaman'.

-Gin fâil ismi yapar, *tirgin* 'topluluk', *tezkin* 'kaçan'; *bazĝan* 'basan, bastıran' (M I 8, 10). Misallerin azlığı dolayısıyla sonuncusunda görülen *a*'nın durumu hakkında şimdilik kesin bir şey söyleyemiyoruz.

-GAK fâil ismi yapar, *içgek* '**kan içen>şeytan'.

-GUK fâil ismi yapar, *kazĝuk* 'kazık', *tirgük* 'direk'.

-I fâil ismi yapar, *inal* 'mutemet' (krş. *ina-n-*), *kısl* 'vâdi', *tükel* 'bütün'. Misallerin azlığı dolayısıyla yardımcı ünlünün durumunu bilmiyoruz.

-mır fiilin neticesini bildirir, *almır* 'hırs' (krş. *al-* 'almak'), *yagmur* 'yağmur'. Son misaldeki ünlünün asıl olup olmadığı hakkında misallerin azlığı dolayısıyla bir şey bilmiyoruz.

-n fiilin neticesini bildirir, *tütün* 'duman', *tirin* 'cemaat', *tolun ay* 'dolunay'.

Not: Kökt. tiyin 'diyê' kelimesinde görülen *-in* ekini bundan ayrı düşünmek lazımdır; aslında bu da pek az kullanılır.

-oş fiilin neticesini bildirir, *birış* 'veriş', *uruş* 'harp'.

-t fiilin neticesini bildirir, *adirt* 'fark', *boşgut* 'talim' (krş. *boşĝu-n-* 'öğrenmek, talim etmek'), *urunt* 'kavga'. Bu misallerden yardımcı ünlünün durumu belli olmuyor, fakat *batut yaşut* 'gizli' misali, ekin - *Ut* olacağını gösteriyor.

-yAK şimdilik bir tek misalde görülüyor, *tutyak* ~ *tutayak* (U II, 6, 8, 10, 11, 12) 'tutuş'.

-z fail ismi yapar ve hareketin neticesini bildirir, *uz* 'üstat; mâhir' (*u-* 'muktedir olmak'), *söz* 'söz, kelime' (krş. **sö-yü+le->söyle-*), *tepiizlig* 'çok tepilmiş' (M III, 14, 4).

2) Çift fonksiyonlu ekler: Bu bölümde, cümle içinde aldıkları vazifelerine göre, a) zarf ve b) fiilin çeşitli zamanlarını da ifade edebilen ekler bir araya toplanmıştır. Bunlara umumiyetle 'zarf - fiil' ve 'isim - fiil' de denilmektedir. Ancak, burada bunların, doğrudan doğruya isim (sıfat) fonksiyonları üzerinde durulmuş, diğer fonksiyonları da aşağıda yerinde incelenmiştir.

Zarf - Fiiller:

-A, -U, -p öge 'şöhret; unvan (krş. *ög-* 'övmek'); *udu* 'maiyyet' (krş. *ud*, 'takip etmek'); *ķop* 'bütün' (krş. **ko-d-* 'koymak'), *tolp* 'hepsi' (krş. **to-l-* 'dolmak').

İsim -Fiiller:

(Geçmiş zaman)

-TUK *umduḡ* 'umut', *konduḡ* 'ikaamet', *kelmedük öd* 'istikbal', *ertük teg* 'olduḡu gibi', Burkan felsefesinde 'mutlak' karşılığı, Skr. tathāta.

-YUK *siyuḡ* 'enkaz, harabe' (krş. sı- 'kırmak'), *bulḡanyuk tınıḡlar* kafası karışık ve yanlış fikirlerle dolu olan canlılar'.

-miş *sıktamış tamu* 'feryat cehennemi', *atı kötrülmüş* 'haşmetli'.

(Geniş ve gelecek zaman)

-Ar, -Ur (-yUr), -İr, -r dört ayrı ekin mevcut olduğu görülmektedir; fakat aynı fiile iki ayrı şekil de gelebilmektedir: *yrliḡa-yur ~yrliḡar*. (aç-ar, bez-er; emḡen-ür, san-ur, kı-l-ur; bul-ır, kel-ir , yort-ır; ti-r [ti-yür], tile-r [tile-yür], yori-r [yori-yur], vb. vb.), *ot öçürü* 'ateşin sönmesi'. *közünür öd* 'hâl-i hazır', *yoriyur tınıḡlar* 'canlılar' vb.

Not : Bu karışık durumun münakaşasına burada girilmeyecektir; şimdilik bk. R. R. ARAT, *Atabetü'l-Hakâyık*, s. 156-59

-mAz -ar ekinin menfisidir, *ermez+ig erür tip* 'olmayana olur diyerek'.

-DAçi umumiyetle fâil ismi yapar, *ḡatıḡlandaçi* 'gayret eden', *kelteçi ar-kış* 'gelen kervan'.

§ 20. d) Fiilden fiil yapan eklerini, ilkin fonksiyonu kesin olarak bilinen ve bilinmeyen diye iki kısımda inceleyeceğiz.

1) Fonksiyonları belli olan ekler:

a) Faktitif fiil yapan ekler:

-Ar-; -Ur-; -İr- üç ayrı ekin mevcut olduğu görülmektedir; fakat aralarında mâ-nâ farkı olup olmadığının tespiti mümkün değildir. Ünlülerinin durumu bakımından geniş zaman ekiyle karşılaştırılabilir: *kiter* 'gidermek, uzaklaştırmak', *batır-* 'gizlemek', *ertür-* 'geçirmek', *kelir-* 'getirmek' (~ *kelür-*).

-GUr- *tirgür-* 'diriltmek', *amırtḡur-* 'teskin etmek'; bu eki $\angle^*$ -k-ür- şeklinde de düşünebiliriz, aş. bk.

-T- *okıt-* 'okutmak', *küçet-* 'güçlendirmek', *olurt-* 'oturmak', *sevit* 'sevdirmek'.

Not : -tur- ekini $\angle^*$ -t-ur- şeklinde düşünmek lâzımdır, *yidür-* 'yedirmek' *amırlurt-* durultmak, teskin etmek. bk.

-°z- *emiz-* 'emzirmek', *tütüz-* 'tüttürmek'.

b) Ortaklık fiili yapan ek yalnız bir tanedir:

-°ş fiilin gösterdiği işe katılanlardan yalnız biri bazan faâl olur. *kesiḡ-* 'birbirini kesmek', *külüḡ-* 'gülüşmek'.

c) Dönüslülük ve edilgenlik bildiren ekler:

-°İ- *tiril-* 'canlanmak', *örtül-* 'örtülmek'. N-ağzında *-al-*: *saçal-* 'saçılmak, dağılmak'.

-°n- *bilin-* 'nüfuz etmek', *tuyun-* 'nüfuz etmek, anlamak'.

2) Fonksiyonu kesin olarak bilinmeyen ve aş. yk. kökün mânâsına gelen ekler:

-**çir-** pek az kullanılır; şu iki misalde görülmektedir: *yığçır-t* (AY 615,9; Çince metin: J. Nobel, 338,28 'mehren'), *külçir-* 'gülümsemek' (Maytr. Tafel 12, str. 8 vb.).

-**d-** bazı tek heceli fiil köklerine getirilmektedir; bu kökler tek başlarına kullanılmazlar, mânâsında, evvelce iddia edildiği gibi bir 'tekit' (intenzif) bulmak güçtür, *tod-* 'doymak' (krş. *to-k, *to-l), *kod-* 'koymak' (krş. *kod-ı* 'aşağı' ve *ko-p 'hep, bütün'); fakat, bu ekin +*a-* fiillerinden sonra canlı olarak kullanıldığı görülmektedir; bunlardan pek azı +*a-* şekli ile mevcuttur, *kutad-* 'kutlu olmak', *bebed-* 'bey olmak'; fakat, *küçed-* 'güçlü olmak, güçlenmek' (Maytr. 16, 37) yanında bir de *küçe-* 'güçlenmek' vardır. Görüldüğü gibi bu ek umumiyetle dönüşlü ve geçişli fiil yapmaktadır.

Not : TT II B14, 55'teki *küçet-* şeklini bir imlâ husûsiyeti olarak telâkki etmek lâzımdır, çünkü burada mânâ 'geçişli' değildir.

-**s °K-** *bilsik-* 'bilinmek', *tutsuḡ-* 'tutulmak', *ursuḡ-* 'vurulmak'.

-**°K-** *alḡ-* 'azalmak' (Maytr. 2, 15; krş. bir de *alḡ-ın-* 'azalmak', *alḡ-u* hep'), *ök-* 'düşünmek' (ö-'den mânâca bir farkı tespit edilememiştir), *könük* 'tamamiyle yanmak' (krş. *kön-* ~ *köy-* 'yanmak').

-**si-** şimdilik bir tek misalde görülmektedir, *emsi-* 'emmek'.

Not : azı -*K* iştikaklarını bununla birleştirebiliriz: *bat-sı-k, *tog-su-k ve *kigür-sü-g vb. (oraya bk.). Eğer bu doğru ise, o takdirde ekimizi -*sl-* olarak düşünmemiz gerekecektir.

B. Kelime Çeşitleri:

Ad

§ 21. Adları, isim, sıfat, zamir, sayı sözleri, zarf ve edatlar olarak sınıflandıracağız.

İsim:

Çokluk: Kökt.'de gerçekten çokluk ifade eden müstakil bir ek yoktur; bunun yerine daha çok 'topluluk' ifade eden, menşeleri meçhul bazı ekler kullanılır; +**1Ar**: hâkim zümre için; + *t*: yüksek rütbeli kişiler için; +**An**: belli bir kudrete sahip kişiler için; +**GUn**: yaşça küçük akraba için kullanılırlar.

Not: Bazı hayvan isimlerinin sonunda görülen +*lan* ve +*gan*'ı da birer ek telâkki etmek, kökleri kesin olarak bilinmediği müddetçe (meselâ *ars +lan*, *tabiş +gan* vb.) bir nazariye olmaktan ileri geçemez.

Bu eklerden +*lar* daha sonra Uyg. devresinde müstakil bir çokluk eki olmuş ve isimlere gelebildiği gibi fiillerde de istisnasız olarak kullanılmıştır; hattâ, bu eki sayı sözlerini takip eden isimlerde bile görüyoruz, *altı oḡrılar* 'altı hırsız' gibi. Yukarıda adı geçen 'topluluk' sözlerinin, Uyg. devresinde artık fonksiyonlarını kaybetmiş olmaları, değişen cemiyet düzeni ve dünya görüşü ile izah edilebilir.

§ 22. İsim çekim ekleri: Yalın hâlin, Türkçenin her devresinde olduğu gibi burada da eksiz olduğunu görüyoruz.

İlgi h. +° *ñ* (Kökt.) ; + *n°ñg* (Uyg.). Fiillerle ilgili olmayıp doğrudan doğruya isim tamlamalarında kullanılır. Kökt. 'de + °g, Uyg. + *nanñg* şekilleri de görülmektedir.

Yükleme h. + °G. N- ağzının bir özelliği olarak + *ağ* şekli de görülmektedir. Moğol devrine âit Uyg. dinî eserler ile, tarihleri belli olmayan bazı din dışı (hukuk vesikalari, takvim vb.) eserlerde +*g*'nin yanısıra, zamir çekiminden alınarak sık sık kullanılan +*ni* ekinin, daha klâsik Uyg. devrinde de yer yer kullanılmaya başladığını görüyoruz. Bunlar ilkin yabancı sözlerde (meselâ *erdni+ni*) ve bir misalde de son hecesi iyelik ekini andıran *etüz* kelimesinde görülmektedir (Maytr. 69, 7; *etüz+ni!*). -Yükleme h. eki, Türk dili tarihinin merhalelerini tespit ve bazı metinlerin nispi tarihlerini tâyinde mühim bir ölçüdür. En eski metinlerden başlayarak bu ekin inkişafını ayrıca tetkik etmek lâzımdır.

Verme h. +KA

Bulunma h. +DA

Çıkma h. + DA, +Din. Birinci şekil yazıtlar ile N-ağzında kullanıldığı hâlde, Uyg.'da +*ta* yanında +*tin* de kullanılmaktadır, ancak, N-ağzında bunun bazan +*dan* şekline girdiğini görüyoruz.

Not: +*din* ekinin, bâzan yön bildiren kelimelerden sonra geldiği zaman, şekil (+*d°n*) ve mânâ bakımından kalıplaştığını görüyoruz, bk. kelime yapımı!

Vasita h. + °n. Yardımcı ünlüsünün her zaman düzlük-yuvarlaklık uyumuna tabi olup olmadığı kesin olarak söylenemez. N-ağzında bazan +*an* olur.

Eşitlik h. +çA. Bazan kalıplaşarak yapım eki vazifesini de görebilir (oraya bk.).

Yön gösterme h. +GA/Ü. Müstakil olarak da görülen +*rA* ve +*rU* şekillerinin bununla ilgi derecesi kesin olarak belli değildir.

Not: Pek ender olarak kullanılan +*UGU* (*n*)'u, 'komitativ' - vâsita h. eki olarak düşünebiliriz, *sözlügün* 'onun sözü üzerine' (Huas 12), *tngrilerlügün.. kelir* 'üç tanrı ile gelir..' (M III 31, 2). Kökt.'de +*lügü* şeklindedir.

Vokatif h. +a. Daha çok Uyg.'da kullanılan bu ek gerektiğinde yardımcı ünlüz de alabilir, +*ya!*

Zamir:

§ 23. Bu kelime türü ve benzerlerinin durumu isimlerden farklıdır. 1) eğri hallerde (*casus obliquus*) kök değişir, 2) isimlere gelen bazı çekim ekleri burada farklıdır, 3) zamirler, çokluğu teklikten, isimlerden çok önce ayırmıştır, 4) pek ender olarak zamirler, isimler gibi iyelik eki alabilir, 5) felsefi bir deyim olarak *mn* 'ben', isim çekimine tâbi olur.

§ 24 Şahıs zamirleri:

şahıs	kök	egri	yalın	ilgi	yükleme	verme	bulunma-çıkma	vasıta	esitlik	yön
1 tek	*bi	bin+	bn	beniñ	bini	bña, mña	minde			
		min+	mn	meniñ	mini	manğa	mindide			
		man+		mininğ	meni		mintede			
çok			biz	bizinğ	bizni	bizke	bizinte			
						bizinğe	biznide			
2 tek	*si	sin+	sn, sen	seninğ	sini	sañga	sinte			
		san+		siniñ			sintede			
							sintide			
							sinide			
							sinitin			
çok			siz	sizinğ	sizni	sizke	sizinte			
			sizler	sizininğ	sizlerni	sizlerinğe	siznide			
				sizininğ		sizlerinğe	siznidin			
				sizlerninğ		sizlerke	sizlerde			
3 tek		an+	ol	anınğ	anı	anaru	anta, anda	anın	ança	(krğ. verme h.)
						anar	antada		ançata	
						anaru	antaddata		ançulayu	
						anğa	antin		ançağınça	
						(krğ. yön)	antırdın		ançağınçakan	
							antartın			
							andıran			
							antran			
çok			olar	olarınğ	oları	olarğa	olarda			

§ 25 İşaret zamirleri (bu, şu, ol):

tek		bun+	bu	mununğ	buni	muñga(r)	bunda		bunça	
		mun+			munı		munda, muntada		munça(da)	
							muntuda		munçulayu	
							muntırdın, muntıran			
çok			bular	bularınğ	bularını	bularğa	bularda			
							bulardıñ			

Not: 1) *şu* yalnız kökt.'de (yenisey) görülür.

2) *ol* çekim şekilleri için *yk. bk.*; *bu* ve *ol*'ün bir de *şu* müstakları vardır: *muntag, mundağ, munılayu, munteg* 'bunun gibi'; *muna, mma* 'işte'; *andağ, andak, anteg, anteg; ma* 'işte'.

§ 26. İyelik zamirleri:

Bunlar, 3. şhs.'ta şahıs zamirlerinin (işaret ve dönüşlülük zamirleri de buraya dâhildir) ilgi hâlinde başka bir şey değildir: *mening, sening, aning; munung, kntününg; bizing, sizing, sizlerning; kntülerning* vb. Kendisinden sonra bir isim veya bir başka zamir gelir: *sizing mn, mening er, mening ol* 'benimdir'; fakat, daha çok ikinci kelime iyelik eki alır: *mening sü+m* 'ordularım'. Ayrıca 'iyelik' hususî eklerle de ifade edilir (aş. bk.).

Not : 1) 3 şhs. zamiri aslında *i(n) + olması gerekirken, bunun yerine dâima işaret zamiri *ol* (egri h. an+) kullanılmıştır. *i(n)+ ekleşerek iyelik 3. şhs. gibi kullanılmaktadır: +i ~ +si [buradaki s eski bir çokluk ekidir; bu mânasını artık kaybettiği için ünlü ile biten kelimelere gelerek bir 'yardımcı ünsüz' gibi telakki edilmiştir] (eğri hâlin devâmı olarak +in +!) Fakat *i(n) ET'de müstakil bir kelime olarak bazı şekillerde yaşadığını görüyoruz, meselâ *inçe* (L*i +n +çe) vb.

2) Zamir çekiminde dikkati çeken bir husus da, çoklukta isim çekiminin tesiri altında kalmış olmasıdır: *maŋga* fakat *bizke, saŋga*; fakat, *sizę ve sizlerke* gibi. Bulunma-çıkma h.'de dikkati çeken bir diğer husus da, öteki hallerde eğri h. kökü n ile teşkil edildiği halde burada bazan +*nte+ ve* +ni +eğri h. kökü olarak kullanılmıştır: *mintede, biznide* vb.

3) *antırdın, antartın* vb. şekillerin izâhı henüz yapılmamıştır; fakat, Tib. yazısı ile tesbit edilmiş şu dikkate değer şekil. bir hareket noktası olarak alınabilir: *munta yertin* 'bundan ötürü' (bk. AGr 93. s.).

4) işaret ve şhs. zamirleri, bazı yüklemelerden sonra gelerek şahısları ifade eder.

§ 27 İyelik ekleri:

şahıs	İlgî	yükleme	verme	bulunma-çıkma	eşlilik	vasıta	yön
1. tek +°m	+mîñ	+min	+ma (kökt., TInA74): ornuma olur- +mka	+mta +mtin	+mça	+min +m°n	+gerü
çok +°m°z +(a)maz	+m°z°ñ -n°ñg	+m°zni	+m°zke	+m°zta -tin	+m°zça	+m°zin +m°z°n	+gerü
2. tek +°ñg +°g	+ñ°ñ -n°ñg	+ñgin +ñgen	+ña +ñke	+ñgta +ñgtin	+ñgça	+ñgin +ñgen	+gerü
çok +°ñg°z +g°z	+ñ°z°ñ +ñg°zn°ñg	+ñg°zni +ñg°zin +ñg°zen +ñg°zleri	+ñ°za +ñg°zke	+ñg°zta +ng°ztin	+ñg°zça	+ñg°zin	+gerü
3. tek/çok +i~+si +IARI	+i+ning	+in +lerin	+iña +ike (özike?)	+inta +intin	+inçe +intinçe (özintinçe, Muu, 22, 14)	+in +lerin	+inğertl

Not: 1) Yukarıda görüldüğü gibi 3. şhs.'tan sonra gelen *n*, aslında çekim eki olmayan /-i°g ekinden önce de gelebilmektedir: *burkan kut+i+y+liğ* 'burkan asâleti ile teçhiz edilmiş olan'; burada 'andırma = analogi' bir rol oynamış olabilir. Fakat her gördüğümüz *n*'yi böyle izah doğru değildir (bk. meselâ AGr. s. 99; bunları daha çok çekim edatlarının hususiyetine bağlamak lâzımdır).

2) İyelik ekleri, füllerden sonra şhs. eki olarak kullanılabilir.

3) Ayrıca şu şekiller dikkate değer, *bol-mış+ingiz+lar*, *tavar+ingaz+lar* vb.

§ 28. Soru zamirleri:

*ka: Tek başına mevcut değildir, ancak bazı çekim ekleri ve mahiyeti belli olmayan eklerle genişletilmiş şekilleri kalıplaşmıştır: *kanyu/kayu* 'hangi, ne?', *kayusi* (+lar,+da, +ğaru, +tin sığar), *kaanta*, *kaantayın* 'hemen ardından', *kaantin*, *kaantıran* 'nasıl?', *kanı*, *kañça*, *kaç*, *kaçañg* 'bunca', *kaçan* 'vakta ki', *kaaltı* 'eğer; mesela'.

ne: Çeşitli iştikakları şöyle sıralanabilir: (bu arada görülen bazı çekim ekleri asıl mânâlarını kaybetmiştir) *nede*, *nekb*, *neçe*, *neçete*, *neçeke*, *neçük*, *neçükin*, *neçükleti*, *neteg*, *neme*, *nemen*, *nelük*, *nençe*, *neñg* ($\angle^*ne+\hat{n}g$), *negü*, *negüde*, *negül*, *neg* ($\ddot{u}$) *lük*.

kim: *kimke*, *kimni*, *kim kayu* vb.

Not: Bütün bu soru zamirleri, ayrıca türlü yardımcı cümlelerin teşkiline yararlar (oraya bk.).

§ 29. Dönüşlülük zamirleri:

öz: 'kendisi; cevher; şahıs, hayat, vücut'. İyelik ve bütün çekim eklerini alır; iyelik almadan, kendisinden sonra gelen şahsı gösterir; tekrar edilmek suretiyle, evvelce zikredilen şahısların her birine şâmil olur, *bu üç tiginler öz öz köñgüllerindeki...* 'bu üç şehzadeden her biri kendi gönlündeki...'; *et 'et'* ile birleştirilerek 'vücut' mânasına gelen bir kelime yapılır: *etüz* (*et + öz*)!

k (*e*) ntü: 'kendisi; şahıs'. çekim ve diğer hususiyetleri *öz* ünkülerle aynıdır.

Sayı Sözleri:

§ 30. Düz sayı sözleri

bir iki (eki) üç dört biş altı yiti sekiz tokuz on - yigirmi

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20

otuz kırk ilig (elig; herhalde *illig olmalıdır!) altmış yitmiş sekiz on.

30 40 50 60 70 80

tokuz on yüz - biñ /miñg (Kökt., Uyg.) tümen yüz miñg.

90 100 1000 10.000 100.000

Daha yüksek sayılar için sayılar tekrar edilir: *yüz yüz miñg miñg* = 100 x 100 x 1000 x 1000. Bazan da yüksek sayılar yabancı dillerden alınır: *ban* $\angle$ Çin. *van* '10.000'; *kolti* $\angle$ Çin. *koti*; *nayut* $\angle$ Çin. *nayuta* 'çok yüksek bir sayı'; *asanki* » $\angle$ Çin. *asamkhyeya* 'sayısız'.

§ 31. Kökt. ve Uyg.'da sayıların sayılışı, 'bir üst onlu' sisteme dayanır: 11-19, 21-29, 31-39 vb. için önce birler hanesinden bir sayı, sonra istenilen onlunun bir üstündeki onlu söylenir; böyle bir ifadeyi anlamak için daima onlar hanesindeki sayıyı 10 eksiği ile düşünmek lâzımdır: *bir yigirmi* '11', *iki yigirmi* '12', *tokuz yigirmi* '19', *bir otuz* '21', *bir sekiz on* '71' bir tokuz on '81'. 91-99 için sistemin dışına çıkar, çünkü, yüz, burada mânâ karışmasına sebep olur: *tokuz on bir* '91', *tokuz on*

tokuz '99', *yüz bir* '101', *ming tokuz yüz altı yitmiş* '1966'. Bu sayı sisteminin yanında, bir de başka sistem kullanılmıştır: *otuz artuğu bir*, yani : otuzdan bir fazla = '31' vb. Büyük sayılarda (yüzlerde) hem *artuğu* 'fazlası', hem de 'bir üst onlu' sistem kullanılmıştır: *biş yüz artuğu eki otuz* '522'. Belirsiz bir sayı ifade edilmek istenince de bu *artuğu* kelimesi kullanılır: *yüz artuğu okun urtı* 'yüzden fazla ok attı' (aş. bk.). Sıfat olarak kullanılan sayılardan sonra gelen isim, +lar ekini daha çok Uyg. da alır.

§ 32. Sıra sayı sözleri: *baştınkı* ('baştaki' yani = 'birinci') [bazan da *anğilki*], *ikinti* 'ikinci' (krş. ttü. *ikindi namazı!*), *üçünç* 'üçüncü', *törtünç*, *bişinç*, *altınç*, *yitingç*, *sekizingç*, *tokuzunç*, *onunç*, *bir yigirmingç* 'on birinci' vb.

Not: *bir ikinti* +*ş+ke* 'biri ötekine, karşılıklı' şekli dikkate değer. Sıra sayısı bazan düz sayılarla da ifade edilir; bilhassa yaprak numaralarındaki üç ptr 'üçüncü yaprak' vb.

§ 33. Üleştirme sayı sözleri: *birer* (b.b), *ikirer*, *üçer* vb., *yitirer*; *bişer yüz erin bar-* 'her defasında beşer yüz askerle gitmek'; *birer otuz*. Ekin kendisi +Ar olduğu halde sonu ünlü ile biten sayılara, *birer'in*, *bi+rer* şeklinde yanlış bölünmesiyle ortaya çıkan +rAr eki getirilmiştir: *yiti+rer*, *altı +rar yigirmi* 'onaltışar' gibi. Bazan 'yalnız bir tek' mânâsını verir: *birer şlok nom üçün* 'yalnız bir tek beyit için'.

§ 34. Topluluk sayı sözleri: biregü 'birlikte', ikigü/ikegü (pek ender olarak da *ekün*) 'ikisi bir arada', *üçegü...*, *yüzegü* vb., *kamağu* (Z**kamağ+ağu* benzer hecelerden birinin düşmesi ile!) kelimesi de buraya dâhil edilebilir.

§ 35. Sayı sözlerinden sonra 'türlü', çeşit, defa' mânâlarına gelen kelimeler getirilir: *bir yanğlig* 'uygun', *iki kat* 'iki defa', *üç kata* 'üç defa', *tört engim* (*egim*) 'dört katlı', *biş türlüg*, *üç yolu* 'beş defa, üç defa' vb. *minglig*, *tümenlig* 'binlerce, onbinlerce'.

§ 36. Sayı sözlerinden bazı kelimeler türetilmiştir: *birle* 'birlikte', *ikile* 'iki defa', *ikileyü* 'yeniden', *üçkil* 'üçken'; 'üç köşeli', *birgerü* 'birleşik', *ikintiş* 'karşılıklı', *ikidin* 'çifter çifter', *birdin* 'bir taraftan', *birdem*, *birgülüg* 'tamamıyla' vb.

§ 37. Belirsiz sayı sözleri: *kayu*, *kamağ* (+u, +un; krş. § 33), *öküş*, *barça*, *az*, *munça*, *neçe*, *kaç*, *kaçanğ* - *sayu*, *alku*, *tüzü*, *bütün*, *yumkı*, *qop*, *qopan*.

Not: *Sayu* kelimesi, ilgili olduğu kelimedenden sonra gelir: *ajun* (lar) *sayu*, 'her varlık şeklinde', *kün kün sayu* 'her gün'.

§ 38. Sayı sözlerinin çekimi, zamirlerinki gibidir: *ikigü + ni*, *barça + nı*, *tüzü + ni*, *alku + nı* vb. vb.; iyelik ekleri alabilir: *birisi*, *ikisi*, *üçi* vb.

§ 39. Sayıların rakamlarla ifade edilmesi: Türkler, bu deyimde sayılar için hususî rakam kullanmamışlar, bunları yazı ile ifade etmişlerdir; ancak, karşılaştıkları çeşitli kültür çevrelerinden alarak bunları birtakım işaretlerle göstermişlerdir; 1) Brahmi ve asıl Hind rakamları (birinciler yaprak numarası olarak: TT VIII'de; sonuncular takvime ait bir metinde: TT VII, I. levhada); 2) Çin rakamları: yazma ve tahta başmalarda yaprak numarası rakam olarak Çince, yazıyla Uyg. (U II, 56, 57.s. ve U III, 57. s.): 3) İran: bir Mani ilâhisinde, *tanğ tenğri* 'ışık tanrısı' terkinin beş defa tekrar edileceğini göstermek üzere sgd (?) '5' rakamı iki yerde kullanılmıştır (M II, 9-

10. s., 8-9 str.). Rakamlar hk. daha geniş bilgi için bk. TT VII, 5. s. ve 54. s. 1. not. '0' (sıfır) rakamına hiç bir metinde rastlanmaz.

§ 40. Zaman tespiti, kültür tarihi bakımından çok mühimdir. Bu konuyla ilgili Uyg. metinler yayınlanmış bulunmaktadır (R. Rahmeti Arat, TT VII, Berlin 1937). Bu metinlerin neticesini R. R. Arat, bir tebliğ halinde ortaya koymuştur: *Türkler'de Tarih Zaptı*, İkinci Tarih Kongr. 1937. İstanbul 1943. 329-337. s. Eski Türkler'de tarih tespitinin çok çeşitli oluşu, medeniyet tarihi için bazı ipuçları verebilir (bu hususta bk. meselâ UAJb 27. c. 191. s. vd.). Bu konuyla ilgili olarak Türkler'in kullandıkları takvim için bk. bir de O. Turan, *On iki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul 1941, 139 s.; aynı müellif, *Tarihi Kronolojinin Esasları*, 1954, 52-56. s.

Burada meselenin münakaşasına geçmeksizin, yalnız tarih tespitiyle ilgili teknik neticeleri vermekle yetineceğim:

Yıllar, düz, ve sıra sayı sözleriyle ifade edilir: *kañgı altı otuz yıl* 'K'ang-hi'nin 26. yılı', *yitmişte inaru yüz yigirmi yaşka tegi* '70 yaşından 120 yaşına kadar', bişinç yıl 'beşinci yıl'. Aylar için sıra sayı sözleri (yılın birinci ayı için *ram/aram* (ay) kullanıldığı halde; diğerleri sayılarla ifade edilmiştir), ayın ilk on-günü için de düz sayı sözleri ve *yañgı* kelimesi kullanılır: *ikinti ay*, *üç yañgıka* 'ikinci ayın üçünde'; ayın on birinci gününden sonra sıra sayı sözleri kullanılır: *bir yigirmiş* 'on birinci (gün)'.

Yıllar ve günler, on iki hayvan ve on 'grup'tan ibaret bir takvim ile sayılır. On 'grup' veya 'kök' Çince'dir: şipkan. Bunların hepsi Çince olup Uyg. telâffuzları şöyledir: *kap*, *ir*, *pi*, *ti*, *bou*, *ki*, *ki*, *sin*, *jim* (*ejim*), *ku*. On iki hayvan şunlardır: *siçgan* (*küskü*) 'fare', *ud* 'sığır', *bars* 'kaplan', *tavişgan* 'tavşan', *loo* (*Çin. lung*) 'ejderha', *yılan* 'yılan', *yont* 'at', *koyın* 'koyun', *biçin* 'maymun'; *tağıu* 'tavuk', *it* 'köpek', *lagzin* 'domuz'. Bazan bu onlu ve onikili gruplar birleştirilerek sayılır; onlunun birinci uzvu ile onikilinin birinci uzvu birleştirilir: 1-1, 2-2 vb... 10-10. Onlunun birinci uzvu, nihayet onikilinin onbiri ile, ikinci uzvu, oniki ile ve: onlunun üçüncü uzvu, onikilinin birinci uzvu ile birleşir; 4-2, 5-3, 6-4, 7-5 vb. Bu suretle her iki grubun birinci uzuvları tekrar birleşinceye kadar 60 çift meydana gelir ve bu sonsuza kadar gider. Böylece meydana gelen tarih tek başına çözülemez; ancak bir de bir hükümdar veya hanedan adı eklenirse o zaman tarihi çözmek mümkün olur.

Zarf :

§ 41. Zarflar, isim veya fiil cinsinden olur; hiçbir suretle ek almazlar. Bunların bir kısmı zarf-fiil, bir kısmı da edat bahsinde ele alınmıştır. Burada en çok kullanılan zarflara kısaca temas edilecektir: *alku* 'tamamiyle', *keçe* 'geçerek', *katın katın* 'tekrar', *tiyin* 'diye' vb. Eklerle ifade edilenler: *katıg+tı* 'iyice', *ne +çe* 'ne kadar', *ıraç +tın* 'uzaktan', *kün+tün* 'güneyde' vb. vb.

Edat:

§ 42. A) Çekim edatları: Umumî olarak fiil ve isim köklerinden türetilmiş olup, isim veya isim cinsinden olan bir kelime ile ilgili olarak kullanılır ve sonuna geldiği bu kelime, yalın, ilgi, verme, yükleme ve çıkma hâllerinde bulunur. Bir çekim edatı, bâzan ilgili kelimesinden muhtelif hâlleri, bâzıları da isimlerden başka, zamir ve benzerlerinden gene de başka bir hâl eki isteyebilir. Bu durumu, edatın menşeindeki fiillerin kenisiyle izah edebilirsek de, bu her zaman mümkün değildir.

§ 43. a) Menşei fiil olan çekim edatları: -a, -u, -i vb. Bunlar aynı zamanda zarf olarak da kullanılırlar. *tapa* 'doğru': *bişbalık tapa, yekler tapa*. - *tegi* 'doğru; karşı; kadar': ... *yazığa teği süledim, neçeke teği*; *uluşına teği - toğa* 'doğru': *kögmen yışığ toğa yori*. - *aşnu* 'önce': *başda aşnu işletürler*. - *birle* 'ile; ve': *sizni birle, kağan birle* (ilgili kelime olmaksızın 'birlikte' mânasına gelir). - *öngi* 'den başka; ayrı': *tıldağının öngi ödrül*, - *ötkürü* 'dolayısıyla; ile': *küçedükinte ötkürü*. *ötrü* '-den sonra': *ayduқта ötrü, nede ötrü*. - *çodi* 'aşağı': *seleñe çodi*. *sayu* 'her (biri)': *balık sayu*. - *tegre* 'etrafında; için': *etüzünğ tegre* (tek başına yer zarfı: *tegreki*),

-n : *adin* '-den başka' : *edgü kılınçta adın* (tek başına isim: *adında*).- *iyin* 'göre, uyarak': *öd iyin, törü iyin*. - *üçün* 'için; -den dolayı': *anı üçün, ne üçün, körgü üçün*.

§ 44 .b) Menşei isim ve benzeri olanlar. Bunlar aynı zamanda yer ve zaman zarfı olarak da telâkki edilebilirler. İlgili isimlerle birlikte çoğu zaman 'isim tamlaması' teşkil ederler (isim tamlaması teşkil etmeyenler için ayrıca misal verilmiştir) : *al* 'altında, karşısında' - *ara* 'arasında': *kuvrag arasında; ikin ara, bizni ara - asra* 'altında' - *-iç* 'içinde' - *oğur* 'esnasında' - *ortu* 'ortasında' - *öd* 'önünde; sırasında' - *ön grre* 'önünde' - *tıtağ* 'sebebiyle' - *üşk* 'önünde, huzurunda' - *üst* 'üstünde' - *yüz* 'önünde' - *artuğ* '-den fazla', *muntada artuğ - berü* 'beri' *ilkisizde berü, ödün berü - inaru* 'öteye; -den itibaren' *bükünthe inaru, muntada inaru - içre* 'içinde' *ilin içre - ön grre* 'önce' *muntada öngre* *kisre* '-dikten sonra' *kondukta kisre - teg* 'gibi' *yıpar teg, bizni teg, olarınığ teg, saşınmaduk teg* 'düşünme (diğimiz) için' - *bir-teg* 'gibi, aynı' *barçanıñ* birteg.

§ 45. B) Ünlem edatları: a) kelime olarak başta: *ay* (pek azdır); b) sonra ek olarak + (y) A: *emgek+e, teñgri+ye!* İncelik-kalınlık uyumuna tabi olup olmadığı belli değildir (Bu sonuncu şekil çekim eki olarak da [vokatif!] telâkki edilebilir).

§ 46. C) Gösterme edatları: *muna* (*muni*), *mına*, *una* 'işte bak!'

§ 47. D) Soru edatları (krş. § 27 soru zamirleri): a) *kanı, kayular, ne, negü, negülük, kim*. b) Çekimli fiillerin sonuna (ve bazan da isimlere) *mu* getirilir. İncelik-kalınlık uyumuna tabi olup olmadığı belli değildir, daima yuvarlaktır: *bolgay mu?*, *açığ mu bolğay?*, *bar mu ne?* c) Yalnız Kökt.'de, isimlere +GU getirilir, cevabı daima 'hayır'dır: *bu sabımda igid b'argu, beglergü yañıladaçı siz* 'siz hiç yanılacak beyler misiniz?'. d) Soru ile ilgili olarak, tahmin Kökt.'de *erinc*, yazmalarda *erki* veya *erinc* kullanılır.

Not: 1) Soruya cevap, sorudaki kelimenin (sorulan şeyin), müsbet veya menfi şeklinde tekrarı ile verilir: *bolğay mu? bomağay* veya *açığ mu bolğay? açığ yok bolğay*.

2) Aslında 'veya' mânasına gelen *azu* 'acaba, sakın' mânasına de gelebilir.

§ 48. E) Bağlama edatları: *takı, yime, ulayu, ulatı, birle*.

§ 49. F) Cümle başı edatları (krş. A. Temir, *Die Konjunktionen...* Oriens 9. c., 41-85. ve 233-280. s.) a) zarf-fiiller: *takı, yime, yana, ötrü* vb. b) isim cinsinden olanlar: *negüde, ança, inçe* vb. c) teşkili meçhul olanlar: *birük, inçip, tek* vb. d) bazan iki kelime yanyana gelir: *ie basa, azu yana, taçı yime* vb.

§ 50. G) Ekleşmiş edatlar: *ok* (*ök*); bâzan +K (*tekit bildirir*) *antağ* (*Zanta ok*), *neçük* (*Zneçe ök*), +RAK (*tekit bildirir*), *yigrek* vb. +çAK (*tekit bildirir*), *amtiçak* vb.

çağ sini 'işte senil'. Bunlar bazan doğrudan doğruya bir sıfatı veya benzerlerini derecelendirirler: *ok* ve *+rak*'dan başka yüksek ve en yüksek derece *+ta* vb. ile ifade edilir: *ötügen yışda yig idi yok* 'Ötüken dağ çayırılarından daha iyi bir sahip yok'. *artukta artuk* 'en fazla', *yarukta yaruk* 'en parlak'.

Fiil:

§ 51. Basit fiil çekimi: ET'de ancak iki fiil çekim şekli teşekkül etmiştir, emir kipi ve görülen geçmiş zaman! Bu iki fiil şeklinde şahıslar belli eklerle ifade edildiği hâlde diğer kip ve *zamanlarda bunlar, şahıs zamirleri ile ifade edilmişlerdir. ET'de 'müstakil ve gerçek' bir zaman da tam mâhâsî ile teşekkül etmemiştir. 'zaman' olarak yalnız *-D (i)*'yi gösterebiliriz (görülen geçmiş zaman); bunun dışındaki zamanlar, isim - fiillerle teşkil edilmiştir.

§ 52 Emir Kipi:

Şahıs Teklik	Çokluk
1. -Ayın (ünlüden sonra-yin; N-ağzı: -AyAn)	-Alım (ünlüden sonra -lim; N-ağzı: -AlAm)
2. -Gil veya -ø	- ^o ng (IAr), N-ağzında: -An ^g
3. -zUN (Kökt. -çUn)	-zUn, -zUnIAr

Not: 1) Üçüncü şhs. bâzan isim olarak da kullanılır: *yarlıkazun + in*, *birzünün* 'acımaları, vermeleri sayesinde' (bk. *Eski Türk Şiiri*, 1965. 20. s. 16-18; metne dikkat!)
Bu şhs. aynı zamanda hürmete lâyık kimseler için (hitap) de kullanılır.

2) İkinci şhs. şekilleri aynı zamanda teklik 2. şhs. olarak nezâket ifade eder.

3) *-in^gler* yalnız çokluktur, nezâket için kullanılmaz.

4) *bol - u^{ng}ur*, *tüş-ü^{ng}ür* şekillerini A.v. LE COQ 'beddua' olarak izah ediyor fakat bu tatmin edici bir izah değildir (M I. 9, 11, 14; 31. s.).

5) Üçüncü şhs. yerine bazan *-GAy* şekli kullanılır.

§ 53. Görülen geçmiş zaman (= şuhûdî mâzi) : *-D*. Şahıslar iyelik ekleriyle ifade edilir.

Şahıs Teklik	Çokluk
1. -D ^o m	-D ^o m ^o z
2. -D ^o ng (Kökt. -D ^o G)	-D ^o ng ^o z (Kökt. -D ^o G ^o z)
3. -Di	-Di veya -DiIAr

Not: N-ağzında bazan 1. ve 2. şahıslarda ünlüler genişleyerek a olur.

§ 54. Şart kipi: *-sAr*. Sonuna şahıs zamirleri getirilmek suretiyle şahıslar ifade edilir. Şahıslar bazan belirtilmez: *barsar bargil* 'gidersen git'.

§ 55. Geniş zaman : *-Ar*, *-Ur* (*-yür*), *-Ir*, *-r*. Sonuna doğrudan doğruya şhs. zamirleri getirilir. İfade ettiği zaman belli değildir; bazan şimdiki zaman, bazan gelecek zaman bildirir (ayrıca isim olarak kullanılması için bk. § 19, 2).

§ 56. Gelecek zaman: -GAY. Şahıslar 'geniş zamanda' olduğu gibidir. Kökt.'de hiç yoktur. Bunun dışında aynı zamanı ifâde eden şu ekler de kullanılmıştır: 1) -GA, şekil bakımından -GAY ile ilgili olabilir; pek az kullanılır. 2) -DAÇİ, daha çok Kökt.'de kullanılır (ayrıca isim olarak kullanılması için bk. § 19, 2). 3) -Çİ, son derece az olarak kullanılan bu ekin -DAÇİ ile bir ilgisi olduğu düşünülebilir; bilhassa bunun yalnız menfî fiillerle kullanılması bu düşünceyi kuvvetlendiriyor: -DAÇİ'nin menfisi? *ölmeçi sen* 'ölmeyeceksin, yaramaçı 'yaramaz', tegmeçi men 'saldırmam', söylemeçi men 'söylemem', tegmeçi ol 'rastlamaz, değmez'. 4) -ÇA şeklinde bir ekin, 'istikbâl' ifade edip etmediği tetkike değer.

§ 57. Geçmiş zaman: 1) Görülmeyen geçmiş zaman (= naklî mâzî) -miş; N-ağzında -mAŞ. Görülmeyen geçmiş zaman mânâsı Kökt.'de daha açıktır: *süsi üç miñ ermiş, biz iki biñ ertimiz* vb. Yazmalarda bu hususiyeti tespit etmek güçtür. Bu ek, bir de gereklilik ifâdesinde kullanılır: *bilmiş uķmuş* kergek 'bilmek anlamak gerektir'. İsim olarak kullanılması için bk. § 19, 2. Şahıslar geniş zamanda olduğu gibidir.

2) Mânâsı ve ifade ettiği zamanı kesin olarak bilinmeyen ve diğerlerine nisbette çok az kullanılan bir ek de -YUK ekidir. Şahıslar geniş zamanda olduğu gibidir. Çekimli fiil dışında bir de isim olarak kullanılır, bk. § 19, 2. *tüşeyük men* 'rüya gördüm', *şakınyuk sen* 'düşündün', *kelyük ol* 'geldi' vb.

§ 58. Birleşik fiil çekimi. ET'de birleşik fiil şekilleri için aşağıdaki şekiller kullanılmıştır. Bu liste tam ve kesin olmaktan çok uzaktır; Uyg. metinler işlendikçe bu husustaki bilgilerimizin de artacağı şüphesizdir.

	Geçmiş Z.	Geniş Z.	Gelecek Z.	Dilek-istek	Gereklilik
Hikâye	keltim erti	kelir ertim	kelgey ertim	keleyin erti	kelmişim krgck
	-yük ertim	-ir ermiş mn	-teçi ertim	-eyin ergey	-miş krgck
	-miş ertim		-teçi bolğay mn	-mezün erti	-gü krgck
	-miş ermiş mın				-gülüg ermiş
Rivâyet	kelmiş ermiş mn	kelir ermiş mn	kelmiş bolur mn	keleyin ergey	
			-miş bolğay mn		
			-teçi bolğay mn		
			-gey ertim		
Şart	keldim erser	kelim mn erser			

§ 59. Fiiller menfî şekli -mA- eki ile yapılır. Ancak geniş zamanın menfisi -mAZ'dir. Bunun müspet şekli nasıl isim olarak kullanılabilir ise, -mAZ de aynı şekilde isim olarak kullanılabilir: *kışı er-mez+ig!*

Not: 1) Ermez yerine bazan *yok* kullanılır: *anta yek içgek yok* 'orada şeytan yoktur'.

2) Menfî şekli bâzan edatlarla te'yit edilir idi, neñ , arıtı ve kiçig gibi.

§ 60. Yardımcı fiiller. Türkçede bilhassa 'tarifi yardımcı fiillerin' gelişmesi, Türk kültür tarihinde mühim bir dönüm noktası olmuştur. Kökt.'de fiillerin çoğu zaman bir tek mânâyı ifâde etmelerine karşılık Uyg.'da bu esas mânâ dışında mânâ derecelenmeleri birtakım yardımcı fiiller vasıtasıyla ifâde edilmiştir: bir işin çabuk yapılması, ve nihayet hürmetle veya haşmetle yapılması gibi! Bütün bunlar, değişen dünya görüşünün, değişen yaşayış tarzının ve değişen kültür çevresinin şartları ile izah edilebilir. Gerçekten bu bütün fiil şekillerini, VIII. - IX. yy.'dan sonra Tarım'da meydana getirilen çok yönlü tercüme Uyg. edebiyatına kaynaklık etmiş olan yabancı dillerde bulabiliyoruz: toh. İbranca ve Çince ! (Soğutçanın tesiri, burada tercüme yoluyla değil de daha çok konuşma ve temas yoluyla meydana geldiği düşünülmalıdır).

§ 61. Esas yardımcı fiiller: *er-*, *bol-* ve pek az olarak *tur-*. a) Doğrudan doğruya isim cümlelerinin yüklemine teşkil etmek üzere isim ve benzerleri ile birleşirler: *bilge kağan ermiş* 'hakim bir kağan imiş', *inisi kağan bolmuş* 'küçük kardeşi kağan olmuş', *neçükin turur muhiteg* 'neden böyle bunun gibidir', *bedükün erür* 'büyüktür' vb. b) Bâzı zarf-fiil ve isim fiillerle birleşerek 'gereklilik' bildirir ve bâzı hâllerde de 'tarifi' yardımcı fiil vazifesini görür (bunun için aş. bk.): *kutrulğu er-* 'kurtulabilmek', *kizlegülüg ermez* 'saklamamalı', *ertgülüg bolzun* 'geçmeli', *örü bol-* kaldırılabilir, c) Birleşik fiil çekimlerinde kullanılır (bk. **§ 57**).

§ 62. Tarifi (= tasvirî) yardımcı fiiller, esas fiillerin mânâlarını yakından 'tarif', tâyin ve 'tasvir' ederler; esas fiil yalnız, her şahıs ve zamanda zarf-fiil şekillerinde değişmeden kaldığı halde yardımcı fiil bundan sonra gelir ve çekim ekleri alır:

-u, *-a*: *kıl-u udum* 'yapabildim' vb., *kör-ü bil-* 'itaat etmeyi becermek', *bol-u saqın-* 'olmayı tasarlamak', *tıd-a katıgılan-* 'mâni olmaya çalışmak', *ıd-u yara-* 'gönderilmesi uygun olmak', *ayıt-u ıd-* sordurmak' - *kıl-u tegin-* 'hürmetle yapmak', *yükün-ü ötün-* 'hürmetle eğilmek', *nomla-yu yarlıka-* 'haşmetle, lütfen vaaz vermek' vb.

-geli: *bol-galı u-* 'olabilmek', *ert-geli oğra*, 'geçmeyi tasarlamak', *körkit-geli kılin-* 'göstermeğe çalışmak', *yi-geli kılin-* 'yemeğe hazırlanmak', *yi-geli titin-* 'yemeğe cesaret etmek', *kel-geli küse-* 'gelmeyi istemek', *oqıt-ğalı ay-* 'öğretmeyi emretmek', *yarman-ğalı saqın-* yukarı çıkmayı düşünmek', *üz-geli katıgılan-* 'kırmaya çalışmak', *yükün-geli anun-* 'hürmet etmeğe hazırlanmak', *ölür-geli alq-* 'tamamiyle öldürmek', *tit-geli köngül örit-* 'vazgeçmeye karar vermek'. *-bar-ğalı ötün-* 'hürmetle (huzura) çıkmak', *boşur-ğalı yarlıka-* 'lütfen öğretmek', *aşa-ğalı tegimlig bol-* 'yok etmeğe lâıyk olmak'.

Yalnız *ti-*, *ay-*, *ayıt*-fiilleri, 'saygı' ifade eden fiillerle birleşince *-p* zarf-fiili ile gelir: *ti-p ötün-* 'hürmetle söylemek' gibi!

Not: 'saygı' bildiren *tegin-*, *ötün-* ve *yarlıka-* fiilleri bazan, esas fiil olmaksızın 'hürmetle, haşmetle bir şey yapmak veya olmak' manasında tek başına da kullanılabilirler; bu gibi hâllerde kastedilen fiil, cümlelerin gelişinden çıkarılır.

§ 63. Bir kısım tarifi yardımcı fiiller de asıl mânâlarını kaybedip esas fiilin mânâsında değişiklik yaparlar:

-u: *alta-yu tur-* 'aldatıp durmak', *kü-yü tut-* 'hep korumak', *kıl-u alk* 'tam yapmak', *ay-u bir-* 'bildirmek (bir başkasının menfaati için)', *çöküd-ü olur-* 'yerlere ka-

dar eğilmek', *ıçğın-u id-* 'tamamiyle kaybetmek'.

-*p*: *ağ-ıp kel-* 'akıp gitmek', *ert-ıp kal-* 'tamamiyle geçmek', *yat-ıp yür-* 'hep yatmak' [son devir Uygurcasında!], *öl-üp bar-* 'ölüp gitmek', *nomla-p kod-* 'esaslı bir şekilde vaaz vermek', *küzet-ıp tur-* 'daima korumak', *avla-p al-* 'etrafını çevirmek'.

-*geli*: *kir-geli tur-* 'girmek üzere bulunmak', *öl-geli yat-* 'ölmek üzere olmak'.

Not: -*KAlir* eki belki de *kal-* veya *kel-* yardımcı fiillerinden türemiştir; sonuna geldiği fiilin gösterdiği işi çabuklaştırır: *at-ıkalır* 'hemen atar', *kirkelir sn* 'hemen girersin', *birtülkelir üçün* 'bildirmek için'. Bu manalardan, sondaki -*ir*'in geniş zaman eki olduğu açıkça görülüyor; ancak bunun aslında esas fiil ile hangi 'zarf-fiil' vâsıta-yla birleşmiş olduğu kesin olarak tespit edilemiyor, herhalde -*a* veya -*u* olmalıdır; -*p* veya diğerlerinin çabuk aşınabileceğini tasavvur etmek güçtür!

§ 64. İsim-fiiller, şekil ve fonksiyonları bakımından yukarıda ele alındığı için burada ayrıca üzerinde durulmadı (bk. **§ 19**, 2).

§ 65. Zarf-fiiller (krş. bir de **§ 19**, 2). İsim veya fiilin muhtelif çekim veya yapımlarından hiçbirini almayan bir fiil şekline 'zarf-fiil' diyoruz (diğer adları: gerundium, konverb). Bunlar, bazı yardımcı fiiller ile esas fiillerin birleşmesini sağlar (yk. bk.), zarf ve zarf tümleci olarak kullanılırlar.

-*öp* [-*Ap*]. *birip*, *ködüp*, *başla-p*. Kendisinden sonra gelen fiilin zamanı, *p*-zarf-fiilininkinden sonradır; şahıs bakımından buna uyar (krş. yardımcı fiiller).

Not: -*öpAn* şekli, yukarıdakinin genişletilmiş şekli olmalıdır; daha çok Kökt. ile N-ağzından kullanılır, her ikisi arasındaki fark (eğer varsa!) kesin olarak bilinmiyor.

-*A*; -*i*; -*U*. En çok -*U*, bâzan -*A* kullanılır; -*i* pek azdır. *kese*, *büke*, *keli*, *birü*, *atayu* (krş. yardımcı fiiller). Bunların bir kısmı çekim edatı olarak da kullanılır (bk. **§ 43**). -*p* ile -*u* arasında fark vardır: birincisi, zaman bakımından kendisinden sonraki fiilden önce olduğu hâlde, -*u*'da böyle bir zaman önceliği yoktur, aynı zamanı ifade eder: *atıñg atayu kut kıv öziñ kelti* 'adını anarak saadetin bizzat kendisi geldi'. Bunu takip eden cümlede ise -*p*'nin -*u*'dan farklı fonksiyonu açıkça görülmektedir: *eski atıñg tegşilip yañğı boltuñg* 'başka bir ad aldıktan sonra yeni oldun'.

-*GAlı*. Yardımcı fiiller ile esas fiilleri birleştirir (oraya bk.). Bir başka mânâsı da -mak için'dir:... *tilegeli taluy ögüzke kir-* '... aramak için denize açılmak'.

-*in*. Pek azdır. *yok bolmazun tiyin* 'yok olmasın diye'; bu şekil çekim edatı olarak da kullanılır (oraya bk.).

-*mATi* (n). Mânâ itibariyle -*p*'nin menfi şeklidir. *toğuz tatar kalmatı kelti* 'Dokuz Tatar kalmadan geldi'. -*n*'li şekli daha çok kullanılmaktadır: *tün sayu öd yazmatın muntağ sağıñç kılsar* 'her gece, vaktini geçirmeden böylece murakebeye girse'.

-*GiñçA* (Z* -*ög* + *i* + *n* + *çe*). *küçi yitginçe* 'gücü yetinceye kadar'. Görüldüğü gibi bu müstakil bir ek olmayıp dört unsurun birleşmesinden meydana gelmiştir. An-dırma (analoji) yolu ile *ançaginça* 'bu arada' teşkil edilmiştir.

-*ken*. Yalnız *er-* fiiline gelir: *erken* 'iken; esnasında' krş. bir de +*KAn*, **§ 15**.

Cümle Bilgisi :**Kelime Grupları:**

§ 66. İkizlemeler. Türk dilinin mühim hususiyetlerinden biri de, bir mefhumun ifadesi için iki ayrı kelimenin yanyana kullanılmasıdır. Bütün kelime çeşitlerinden yapılan terkiplerdeki kelimelerin çoğu Türkçe olduğu hâlde, bâzı hâllerde birincisi yabancı asıllı, ikincisi ise Türkçedir: *çkr tilgen* 'tekerlek' (*çkr* ∠-Skr. *cakra*) gibi. İkizlemelerin en çok kullanıldığı devre Uyg. devresidir. Bu türlü terkiplerde, bazı şartlar altında belli bir kaide tespit etmek mümkündür.

1) Ses bakımından: a) birinci kelime ünlü ile, ikincisi ünsüz ile başlar: *asiğ tusu*, *ada tuda*; b) hece sayısı 1+2 veya 1+3 olanlar: *ed tavar*, *aş içgü*; *alp alpağut*, *kiñg alkış*, *korğ belinğle*;- c) hece sayısı aynı olup da ilk sesleri bakımından bir düzen arzetmeyenler: *atliğ yüzlüğ*, *buyan edgü*, *ötek birim*, *sevig amrak*; d) hece sayısı 2+1 veya 3+2 olanlar: *kemiş- tüş-*, *turkaru amru*, *tegirmile-avla-*, *tapla*, *sev-* vb.

2) İkizlemeler ile ilgili olarak şu terkipler dikkate değer: Aynı kökten teşkil edilmiş iki ayrı kelime yanyana kullanılır; bunlardan ilki isim, ikincisi fiil veya her ikisi de isimdir (bunlara '*iştikaklı cinas*' da denebilir) : *yarın yaru-* 'şafak sökmek', *çasut çasur-* 'iftira etmek', *alkış alka-* 'övmek', *ant antık-* 'ant içmek', *nom nomla-* 'vaaz vermek', *etin etine-* 'ses çıkarmak', *ka kadaş* 'büyük ve küçük kardeş' vb.

3) İkizlemeler, unsurların mânaları bakımından iki grupta toplanırlar:

a) eş anlamlı kelimeler ile : *arığ simek* 'orman', *asiğ tusu*, *aya -ağırla*, *busuş kadğu*, *tsuy yazuk* vb. vb. Bu misallerden de anlaşıldığı gibi, aynı mânaya gelen iki kelime, ayrı ayrı da kullanıldığı halde, yanyana getirilmek suretiyle de ifadeye bir açıklık, bir renk verilmek istenmiştir.

b) ayrı mânada olan kelimeler ile: *sansız tümen* 'pek çok', *küç erdem*, *ötek birim* vb.

c) birbirlerini tamamlayan fakat mânaları birbirinin tersi olan kelimeler ile: *il kan* 'devlet', *öz kañğ*, *oğul kız* vb.

Not: Gramer bakımından umûmiyette unsurların sonuncusu ek alır; bununla beraber her iki unsurun da ek aldığı haller vardır.

§ 67. Ünvan grubu: *bilge kağan*, *kül tigin*, *küli çor*, *bodistv tigin*.

Not: Gramer ekleri umûmiyette sondaki kelimeye gelir, *kül tigün* + *ke*. Fakat ek, bazan her ikisine de gelir: *tadık+ıñ çor* + *uñ*.

§ 68. Tekrarlar: *aşuru aşuru* 'yavaş yavaş', *erü erü*, *öñgi öñgi*, *kim kim kelir* 'kim gelirse', *neçe neçe*, *ne negü iş*. - sayı sözlerinde *miñ miñ*, *tümen tümen* .

§ 69. Fiil grupları için bk. § § 58-63.

§ 70. İsim grupları: a) isim tamlaması, *bodistvniñ edgüsi*, *şakiler işileri* 'Şâkya kadınları', *teñgri teñgrisi*, *Türk Uyğur tili*. b) Sıfat tamlamasının yukarıdakinden farkı her iki unsurun da hiçbir suretle ek almamasıdır; *edgü toyın*, *közünür etüz*, *tözün maytri*; *nomluğ* tilgen 'din tekerleği'.

§ 71. Edat grupları, bir isim veya isim cinsinden bir kelime ile bir edattan meydana gelir (krş. edatları): *teğri teg, anı teg* vb.

§ 72. Zarf grupları, yüklem ile ilgili olarak zarf tümleci vazifesini görürler: *ür kiç-timin öğlen-, ırte kün tavrak buyan kııl-*. Bunlar bazan tek kelime halinde, bir ek ile ifade edilmiş olarak da görünürler; *+ti: amtı, kidirti. +ça: yarlıkarça* 'buyururcasına'. *+n: ol ödün, amtı sön. +din: kalıkdan ün kelti. +de, +ke, +re (+rü): küninte, ür-ke, taşra* vb. Yukarıda ele alınmış olan 'zarf -filler'de zarf grubuna dâhil edilebilirler. *+KAn* ekinin menşei bilinmemekle beraber mânâ bakımından buraya âit olmalıdır: *aşnukan* 'daha önce', *amtıkan* 'şimdiden', *irteken, erken* (krş. § 64).

Fâil (= Özne):

§ 73. Bütün isim ve isim soyundan olan kelimeler ile iyelik eki alan dönüşlülük zamirleri, yalın hâllerile cümlede fâil vazifesini görürler. Zamirler fâil olarak cümlenin başında bulunabilirler ve bir de bâzı hâllerde hemen yüklemden sonra gelirler: *mn ... kelir mn* gibi. Bâzan şahıslaşılır. Fâil, bâzan da yüklem sonunda iyelik ekiyle doğrudan doğruya ifade edilir: *(mn) kelt +im, (sn) kelt+inğ* vb. - Meçhulde fâil, verme h. ekiyle birlikte gelir: *rahuka sigirtmiş teg* 'Râhu tarafından yutulmuş gibi'.

Nesne:

§ 74. İsimlerin (ve benzerlerinin) yükleme h. nesne vazifesini görür: *nom +üg yarlıka-* 'dinî vaaz etmek', *biz +ni körmezün, kişi özlügler +ig ölür-*. Bu ek bazan kullanılmadan belirsiz nesne ifade edilmiş olur: *nom nomla* -. Bazı kalıplaşmış değişlerde de yükleme haline rastlanır: *siz+ni ölzün* tip 'sizi (!) ölsün diye' (aş. bk.)

Yüklem:

§ 75. Cümlenin yüklemi yani 'çekimli fiil' umumiyetle fiilden yapılmış isimdir (isim cümlelerinde bu zaten doğrudan doğruya isim olacaktır, aş. bk.) : *-gü, -gülüg, -deçi, -güçi, -gme, -gli, -ür, -mez, -d* (yani: *-d+im, -d+inğ* vb.), *-miş, -yük ve -gey*. Pek az olarak *-tük, -sig, -kelir* ve mahiyetleri pek belli olmayan *-maçi* ve *-çe* de yüklem olarak kullanılır. *-ayin* ve yardımcı cümlelerde *-ser* eki de aynı vazifeyi görür.

Not: Yüklem dâima isim şeklinde olduğu fikri BASKAKOV tarafından 25. Şarkiyatçılar Kongresinde ileri sürülmüştür; bu nazariyenin Türkçe hulâsası tarafımdan yapılmıştır (Atatürk Ünirversitesi Yıllığı 1960, s. 146-148).

§ 76. Cümleler, yüklemelerinin çinsine göre iki grupta toplanır: Yüklemi bir esas fiil olan cümle, 'fiil cümlesi'dir; bunlar, § 74'te gösterilen esaslar dahilinde teşkil edilirler. Bu esas fiil bazan birleşik fiil şeklinde de olabilir, o zaman çekim ekleri sondaki yardımcı fiile gelir (oraya bk.). Yüklemi, isim veya isim cinsinden bir kelime (= yüklem ismi) ve çekilmiş bir yardımcı fiilden (= bildirici veya bildirme bağı) ibaret olan cümleye 'isim cümlesi' diyoruz. Yüklem ismi iyelik eklerini alabileceği gibi, edat gruplarından biri de bu vazifeyi görebilir. Bildirici umumiyetle *er-* ve pek az olarak *tur-* fiilinden teşkil edilir:

<i>men + ...</i>	(yüklem ismi)	+ <i>er-ür sen</i>	<i>biz + ... + er-ür biz</i>
<i>sen + ...</i>	" "	+ <i>er-ür sen</i>	<i>siz + ... + er-ür siz</i>

ol + ... " " + er-ür ol + ... olar +... er-ür ol (olar)

Bâzan bilhassa üçüncü şahısta bildirici, sonundaki ol ile birlikte kaldırılır ve yalnız yüklem ismi bırakılır: *edgü* 'iyidir' gibi. Bazan da bildirici kalkar, yalnız yüklem ismi ve şahıs zamiri kalır: *yrġ mn* 'sefilim, perişanım', *kim sn, iraq ol, ölüğ ol, toğ-mak ol* vb..

Başka misaller: *ilim amtı kan?* 'şimdi hani benim devletim (nerde)?', *kntü budunum* '(sen) benim milletim (sin)', *saklangu ol* 'korunmalıdır' vb.

Not: Bazan bildirici, *bol-* fiildir: *iki türlüğ bolurlar* 'iki türlüdür': bazan da *titir (ler)*

∠ [*ti-tir*] *nomlar titirler* 'serlerdir'.

§ 77. Mani metinlerinde görülen şu tipik isim cümlesi dikkate değer: Yüklem ismi vâsita halinde! *kentü üzütiniğ ög sini küçlüğ + ün bedük + ün erür* 'ruhunun bir uzvu olan (akıl), kuvvetli ve büyüktür' (M III 17,5), *köngülümüz busuşsuz + un kadğusuz + un turzun* 'gönlümüz elemsiz ve dertsiz olsun' (M I 28,28), *ögrünçülüg + in erür biz* 'biz neş'eliyiz' vb.

§ 78. Cümlelerdeki unsurlar umumiyetle şu şekilde sıralanırlar: 1) cümle başı edatları ve bazı zarf tümleçleri + 2) fail + 3) nesne ve diğer tümleçler + 4) yüklem. Bazı metinlerde bu sıranın değiştiğini, hattâ Hıristiyanlığa ait metinlerde, yüklem birinci sırada bulunduğunu görüyoruz (yk. bk.).

Cümle Türleri:

§ 79. Eski Türkçe'de cümleler, 1) ana ve 2) türlü yardımcı cümleler olmak üzere iki kısma ayrılır; ancak Kökt.'de ve Uyg.'da bu yardımcı cümleler ayrı ayrıdır. Kökt.'de fikirler umumiyetle basit ana cümlelerle ifâde edilmekle beraber bunun yanısıra yardımcı cümle olarak *-sar* ile yapılan şart cümleleri ve yalnız *tip, tiyin* şekillerinden ibâret olan ve bağ vazifesini gören unsurlar kullanılmıştır. Bunlar Uyg. metinlerde de vardır. Kökt.'deki *-sar* şart cümlelerine misaller: *ol yirgerü barsar... ölteçi sen, açsar tosık ömez sen. tip ve tiyin ile yapılan cümleler: edgü ağı birür tip ança buşğurur ermiş, taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıktaki tağıkmiş.* Bu sonuncu misalde *tiyin*, onu takip eden ismin (*kü*) sıfatı durumundadır!

Bunlardan başka basit de olsa, yardımcı cümle yerine geçebilecek ifade şekillerine Kökt.'de rastlıyoruz. Bunlara cümle demek de doğru olmaz, çünkü 'yüklem' vasıflarını haiz bir unsur yoktur: 1) *-sik* gibi sıfatlar isimlerin önüne getirilir (krş. *gel-en adam* gibi!) *il tutsuk yir ötüken yiş ermiş* 'devletin idare edileceği yer Ötüken dağ çayrıları imiş!.

2) Soruna üçüncü şhs. iyelik eki almış bir isim-fiilin bir önceki cümlede bulunan isim ile ilgisi vardır: *Türk sir budun yirinte bod kalmadı ida taşda kalmışi kubranıp yiti yüz boltı* 'Türk Sir milleti yerinde (birleşik) bir kavim kalmadı; (fakat) dağda taşta kalmış olanları toplanıp yedi yüz oldular'. Burada *çal-mış +i*, *bod* ile ilgilidir.

§ 80. Daha Kökt. devrinde, yani VIII. yy.'da Tarım'da başlayan Uyg. dinî eserlerde, Türk dilinin, tarihinde ilk defa yepyeni cümle türleri kazandığını görüyoruz. Yardımcı cümle adı verilen bu yeni ifâde şekilleri, umumiyetle soru kelimeleri ile

başlar. Aşağıda bunlar, teferruatlı olarak ele alınmıştır.

§ 81. Fâil yardımcı cümlesi. Adından da anlaşılacağı gibi bu yardımcı cümleler baş (= ana) cümlelerin fâilidir; baş cümleye bağlanış şekilleri bakımından iki kısma ayrılırlar: a) bağlayıcısız, b) bağlayıcı.

a) Bağlayıcısız yardımcı cümlelerin yüklemi, iki misal dışında hep er-ser (-sar) ile yapılır. Baş cümlelerin yüklemiyle olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ... *erser* (-sar) (bc) ... | -ur (veya : yüklem adı)

"*bilgi erser, yilvi teg (ol)* 'bilgiye gelince (bu), büyü gibidir'.

b) Bağlayıcı fâil cümlesi, bağlayıcılarının diğer unsurlarla olan ilgilerine göre iki kısma ayrılır (bağlayıcılar şunlardır: *kim, kim kayu, ne*).

1) Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin hiçbir unsuru ile ilgili değildir. Böyle cümlelere bildirme cümleleri de diyoruz. Baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) *kim* ... *erser* | (bc) ... -zün

(bc) ... -ti | (yc) *kim* ... -ur (-di)

antağ bar | *kim* ... *maz*

Yukarıdaki şemadan da anlaşılacağı üzere son iki misalde yardımcı cümle sondadır, ve burada -sar'ın kullanılmaması dikkati çekiyor. *antağ bar, kim ol tınlığ örtke örtenmez* 'bu canlı ateşte yanmaz (diye) bunca (rivâyet) vardır'.

2) Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin herhangi bir unsuru ile ilgilidir: Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin fâili iken baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) *ne erser* | (bc) ... -di

kim...-sar | ... -zün

kim kayu...-sar | ... -zün

(bc) ... | *kim erser* | (bc) ... -ur (yüklem adı)

Sonuncu misalde yardımcı cümle baş cümlelerin ortasındadır. *mini üçün emgenteçi, kim erser, yok* 'benim için ızdırıp çekecek bir kimse yok'. Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin nesnesi iken, baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(bc) ... (yüklem adı) | (yc) *kim* ... -ur (-ti)

ol, kim antı işlet - irler 'şimdi kullandıkları budur'.

Bâzi hâllerde bağlayıcıya, baş cümlede herhangi bir zamirle işaret edilir. Bu cümlelerin yüklemiyle, baş cümle yüklemi arasındaki zaman bağıntısı şöyledir.

(bc) *ol* | -*kim* ... -ur | (bc) (*ol*) ... *oluk erür (ur-)*

(yc) *kim* ... -ur | (bc) *ol* ... -ur

kim kayu ... *erser* | *olar* ... -maz

.. *ne* ... -sar | *anı* ... -ur

el, kim burkan tit-ir, nom oluğ erür 'burkan olan şey dinin bizzat kendisidir' (krş. vasıflama cümlesi).

Fâil cümlesinde umumî bir mâna ifade edilmek istenirse, baş cümlede bu, *ol, (anı, olarnı), barça ve kıop* ile ayrıca belirtilir. Her iki cümle arasındaki zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) <i>kıayu ... erser</i>		(bc) <i>olar barça .. -zün</i>
<i>ne ... erser</i>		<i>anı barça ... -nğ !</i>
<i>ne... barı</i>		<i>kıop ... -ur</i>

ne tuğları ı ğaç kıaya kıum barı, kıop bas-ar 'ne kadar dağ, bitki, kaya ve kum varsa hepsi baskı yapar' (krş. vasıflama-nicelik cümlesi).

§ 82. Nesne yardımcı cümlesi, baş cümle nesnesinin, yardımcı cümle şeklinde ifade edilmesinden ibarettir. Baş cümle ile olan ilgisi bakımından nesne yardımcı cümleleri üç kısma ayrılır:

1) Bağlayıcılar yardımcı cümlelerin fâilidir. Baş cümle ile bağlantıları şöyledir. (bağlayıcılar şunlardır: *kıayu, ne, neçükin, kim*):

(yc) *kıayu (ne, neçükin) ... (-di) erser* | (bc) *-di (-ur erdi)*

ne tenğrike sevişnğ bar, tükel kııl! 'Tanrıya karşı ne (kadar) sevgin varsa hepsini yerine getir'. Yapı bakımından şu misal son derece dikkate değer : (bc) ... | *kimni erser, | ... -maz. burkanta adın, kimni erser, umuğ inağ bulmaz biz* 'Burkan'dan başka hiçbir kimseyi biz destek ve dayanak olarak bulamayız'.

2) Bağlayıcılar yardımcı cümlelerin hiçbir unsuru ile ilgili değildir. Bu cümlelere 'bildirme' cümleleri (bk. bk. § 80) diyoruz.

(bc) ... - zün | (yc) *kim ... -maz* (Yüklem ismi vasıta h.)

ınçe kıatğlanahğ, kim ürke od'uğun saklanmağan erenğler 'gayretleriniz öyle olsun ki daima uyanık ve müteyakkız olunuz'.

3) Doğrudan doğruya söyleyişi dile getiren cümleler de, baş cümlelerin bir nesnesi olarak telâkki edilebilirler (= *oratio recta*). Bu türlü nesne cümlelerinin sonunda daima *ti-p (ti-pen)* bağlama *edatı bulunmaktadır:

(yc) ... | 'ne .... -miş' | *tipen* | (bc) ... -di

(bc) ... -maz, | *kim:* | (yc) '... -ur' *tip*

'*yer tenğri yok erke önğre ne bar ermiş' tipen, biltimiz* 'yer tanrısı yok iken, önce 'ne varmış' diye bildik'.

§ 83. Tamlayıcı yardımcı cümlesi, aslında baş cümlelerin türlü tamlayıcılarının, birer cümle ile ifade edilmelerinden ibarettir. Bu cümleleri, ifade ettikleri tamlayıcıların türlerine göre sınıflara ayırıp inceleyeceğiz:

1) Zaman yardımcı cümlesi, baş cümledeki yüklem anlamını zaman bakımından belirler. Bu cümleler, fonksiyonları itibariye zaman bildiren birer zarf tamlayıcılarıdır. Bunun yanısıra Uyg.'da, modern Türk şivelerinde olduğu gibi fiil cinsin-

den zarf tamlayıcıları da kullanılmıştır: -ur erken, -tük+te ve türlü zarf-fiil şekilleri. Bunlar, yapıları itibariyle çekimsiz fiil oldukları için birer yüklem olarak telâkki edilmiş, dolayısıyla bunlarla ilgili kelime grupları yardımcı cümle olarak düşünülmemişlerdir; ancak, bunlardan bazıları, umumî olarak *ne*, *kaçan*, *kıltı* ve *neçete kim* bağlayıcılarıyla birlikte kullanıldıkları için, basit zarf tamlayıcısı olarak değil de yardımcı cümle olarak telâkki edilmişlerdir.

Zaman yardımcı cümleleri, baş cümleye bağlanış şekilleri bakımından iki kısma ayrılırlar: a) bağlayıcısız, b) bağlayıcı.

a) Bağlayıcısız zaman yardımcı cümlelerinin yüklemi hemen hep -sar (erser) ile teşkil edildiği halde bir misalde yüklem olarak -ü birle ök görülmektedir; bunların baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ... -sar (-di erser)		(bc) ... -ur (erti)
		-gey, -di, -eyin
		-miş erür
-ü birle ök		-di

ölgeli ilt-serler, mañgra-yur 'öldürmek için götürünce, bağırır'.

b) Bağlayıcı zaman yardımcı cümlelerinin yüklemi de umumiyetle -sar ile teşkil edildiği halde birkaç misalde -ti kullanılmıştır. Bunların dışında yüklemi çekimli fiil olmayıp da zarf-fiil ve yardımcı cümlelerin ortaya çıkışı ve gelişmesinde mühim bir merhale olduğunu sanıyorum. Bilindiği gibi, Kökt., bu gibi yardımcı cümleler yerine, türlü zarf-fiil ve isim-fiilleri kullanmakla yetiniyordu. Tercüme faaliyetinin büyük bir hızla geliştiği Uygur devrinde, yardımcı cümleler, kalıp hâlinde yabancı dillerden olduğu gibi aktarılmıştı. İlk, bağlayıcı + yüklem (= çekimli f.) formülüne göre teşkil edildiği hâlde, bâzı hâllerde yüklem yerini, zaten dilde öteden beri mevcut olan çekimsiz fiil şekilleri ve -sar almış ve böylece yardımcı cümle teşkilinde Türkçeleşmeye doğru önemli bir adım atılmıştır; ancak, elimizdeki misallerin azlığı bu gelişmenin hudutlarını, zaman ve saha bakımından belirlemeğe imkân vermemektedir.

Bağlayıcılar şunlardır: *kaçan* (birük), *kıltı*, *kim* (kayu), *ne*, *neçete*, *neçük*, *neçükin*. Baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) kaçan...	-sar (-di)		(bc) (ötrü) ... -ur, -gey, -zün,
(k. birük)			-di
kıltı, kim,			
neçete, ne,			
neçük (in)			
kaçan...	-tükte (ötrü)		-di (-naş)
kim			-p
ne	-p (-ü birle ök)		-di
neçete kin	-p		(ötrü) -di

<i>kalıtı</i>	-p erken		-di
<i>kim</i>	+de erken		-p
	-ür erken		-di
(bc) ... -gey			(yc) <i>kalıtı...</i> -ginçe

ne anı kör-üp ök, ... kamıldılar 'onu görür görmez... fırlatıldılar'. *kim men ... işid-tükte ök, ... sevinip* 'beni ... işitince, ... sevindim'. *ne bu irü belgüler bol-u birle ök, ötrü ... boltı* 'bu alâmetler belirir belirmez ... oldu'.

Yukarıdaki şemada dikkati çeken başlıca özellik, baş c. yüklemelerinin, çoğunlukla -di şeklinde bulunmasıdır. Öte yandan (*ne*) ... -ü bile ök veya *ne* ... -p cümlesi, yapı bakımından, bilinen şekillerden apayrı bir durum arz etmektedir. -u ve -p zarf-fiil şekillerinin daha Kökt. 'de zarf tümleci vazifesini gördüğünü biliyoruz; fakat, buradaki *ne* bağlayıcısı ile sona gelen *birle ök*, bu teşkilin, diğer şekillerde olduğu gibi yabancı tesirler altında meydana geldiğini düşündürüyor ise de bu hususta şimdilik kesin bir şey bilmiyoruz.

2) Yer yardımcı cümlesi, baş cümledeki yüklem mânâsını 'yer' bakımından tâyin eder. Bu cümleler, fonksiyonları itibarıyla yer bildiren, yani baş cümle faaliyetinin nerede cereyan ettiğini ifâde eden birer yer tümlecidirler. Bunlar, baş cümleyle daima birer bağlayıcı ile bağlanırlar. Bağlayıcılar şunlardır: *birük (kayuta), kanta, kayu (yir, yingak), kayuda (-tin)*. *kim*. Baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) <i>birük kayuta, kanta vb. ... -sar</i>		(bc) (<i>anta</i>) ... -gey
		-zün
		-ti
		-ur

(bc) ... -ur | (yc) *kim* ... (yüklem adı)

kim bağlayıcısı ile başlayan yardımcı cümleler hariç, diğerlerinde bağlayıcının hâl ekine göre, baş cümlede başında *anta (antin vb.)* bulunmaktadır. *birük kayuta ... toğmağı bol-sar, yime anta ... yime bolur* 'bir kimse nerede doğacaksa ... yine orada ... olur'.

3) Hedef yardımcı cümlesi, baş cümledeki yüklem mânâsını 'hedef' bakımından tâyin eder. Bu cümleler, baş cümle faaliyetinin 'gâyesini' ve 'hedefini' bildirirler; bağlayıcı daima *kim*'dir. Baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir

(bc) ... -ur, -alim, -zun | (yc) *kim* ... -ur, --sar, -zun

Hedef yardımcı cümleleri, baş cümleden sonra gelmektedir.

yarlıkazun, kim uqzun bilzünler 'vaaz versin ki onlar anlasınlar, bilsinler'.

4) Sebep yardımcı cümlesi, baş cümle faaliyetinin sebebini bildirir. Metnin cinsine ve ifadenin gelişine göre bazan baş cümleden önce, bazan da bundan sonra gelmektedir. Bağlayıcısı daima *kim*'dir. Bu cümlelerin yüklemi: a) tabii bir çekimli fiil, b) zarf-fiil, c) isim-fiil + sebep bildiren bir kelime: üçün! Baş cümle ile olan za-

man bağıntısı şöyledir:

(yc) kim... -ur		(bc) anı için (anın) ... -ur
-ur için		(anın) -ur
-deği için		
-gülsüz için		
(bc) ... -eyin		(yc) kim ... -sar (-miş erür)
-ng ! (ur)		-ti, -p
-di.ol tıl-		
		tağın
(yc) kim... -geli		(bc) anın ... -ur

Öğrünün teginiñg, kim sizler anı için okıtmış boltuñguzlar' sevinin, çünkü siz bunun için çağırıldınız'.

5) Karşılaştırma yardımcı cümlesi, baş cümle faaliyetinin benzeri bir faaliyet ifade eder. Belli 'karşılaştırma' ifade eden kelimeler her iki cümlede de kullanılmıştır. Yardımcı cümlenin yüklemi, birkaç misal dışında daima -sar şeklinde bulunur. Bağlayıcı durumunda olan karşılaştırma sözlerinden birkaçı şöyle sıralanabilir:

Yardımcı Cümle

ançulayu yime birük ... neçeketegi ..
 kaçan ...
 kaltı .... neteg ...
 kaltı neçük ... neteg ...
 muni muñçulayu ...
 neçe ...
 neçük ...
 neteg ... ..

Baş Cümle

ançaķategi ...
 ançulayu...
 ançulayu oķ ...
 ançulayu ...
 yime inçip yana ...
 ança ...
 yime ...
 ... yime ança oķ ...
 (ançulayu...)

Bâzan bu karşılaştırma sözleri yc'de kullanılmaz, fakat baş cümle *timin ök, an-tada* vb. gibi kelimelerle başlar. Her iki cümle yüklemi, aralarında düzenli bir zaman bağıntısı göstermemektedir. Bu arada;

(yc) kaçan ... -maz | (bc) ançulayu ... -maz

neçe ... -ur erti | ança ... -ur erti şekilleri dikkate değer.

kaçan neñg atnıñg ... müyüzi örmez, ançulayu kaltı uzlar edsiz iş işleyü umaz (M I, 11-15) 'nasıl atın ... boynuzu çıkmazsa, aynı şekilde mahir kimseler de faydasız işler yapmazlar'. neçe yügürür erti, ança kus-ar ... erti. (M I, 7, 12-13) 'koşarken ku-

suyordu'.

6) Müsaade yardımcı cümlesi, baş cümle faaliyeti ile bir dereceye kadar zıt bir faaliyet ifade eder; fakat, bu zıtlık, baş cümle faaliyetinin vukua gelmesine mâni olmaz, ancak 'müsaade' eder; adı da buradan gelmektedir. Bu cümleler umumiyetle 'neye rağmen?' sorusuna cevap verir. Bu cümleleri; a) bağlayıcısız, b) bağlayıcı olmak üzere iki kısma ayıracağız. Zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) ... sar		-di, -mez, -gülüg ol
-miş erser		-ür erti
-di erser		-di erti

Bağlayıcılar şunlardır: *birük, kaltı, kim, ne, neçe, neçükin, neteg*. Zaman bağıntısı şöyledir:

(yc) birük ... -sar		(bc) (yime, inçip, i.y.) ... -ur
<i>kaltı</i>		
<i>kim ... -di</i>		... -di
<i>ne erser</i>		... -ur
		... -gey
<i>neçe ... -di erser</i>		... -di
<i>neteg ... -miş erser</i>		... -ur

kim etüz üçün emgenser yime ... ölmek aramak bulunçı ol vücut için ne kadar gayret sarfederse etsin, (onun) bulacağı şey yine de ölmek ve mahvolmaktır'.

Müsaade yardımcı cümlelerinde yüklem, bir tek misal dışında hep -sar ile teşkil edilmiş olması dikkati çekiyor.

§ 84. Vasıflama yardımcı cümlesi, baş cümledeki unsurları, türlü yönlerden vasıflar. Bu cümleleri iki kısımda inceleyeceğiz: A) ilgilime cümleleri, B) belirsiz miktar bildiren nicelik -vasıflama cümleleri.

İlgilime yardımcı cümleleri, *kim* bağlayıcısının, yardımcı cümlede aldığı vazifeye göre ele alacağız:

1) *kim* bağlayıcısı, yardımcı cümlelerin faili olduğu takdirde yüklem arasında zaman bağıntısı ve yardımcı cümlelerin, baş cümle içindeki durumu şöyledir:

(bc) bar mu ...		(yc) kim ...	-deçi	
... -ür		kim...	-gülüg	
(bc) ... -di		(yc) kim ... -miş erti		(bc) ... (kim ile ilgili unsurlar)
-ür ...		kim ... -di ...		kim ... -miş erti
ol		kim ... -di		... -ür

(bc) ... (yüklem adı)		(yc) kim ...	-ür
-di, -ur,			-di, -sar
-zun, -gey			-miş erür

(bc)...		(yc) kim ... -ür		(bc) ... -ür
		-miş		
		-sar		
		-p erür		

bu etüz kim sizni öze turur inçe körünğ üzerinizde bulunan bu vücudu öylece görün', sav sözleyü umağay kim ol erneñ köñğlin yarutsar 'o kimsenin gönlünü aydınlatacak sözler söylemez' (M III, 9,9-13 ve M I, 15,1).

2) kim bağlayıcısı yardımcı cümlelerin nesnesi olduğu takdirde, yüklemeler arasındaki zaman bağıntısı ve yardımcı cümlelerin baş cümle içindeki durumu şöyledir:

(bc) ... (yüklem adı)		(yc) kim ... -ti erser, -sar, -ti
(bc) ... (yc) kim ... -sar, -ur		(bc) ... -ür
- di kim ... -miş erdi		... (baş cümleye âit ve kim ile ilgili unsurlar)

öz yüklerin ... ötündiler kim kelürmiş erdiler üç türlüğ küzünç 'getirmiş oldukları üç türlü hazineyi (yani) yüklerini sundular' (UI, 6,16 vd.)

Not: Şu misalde kim eksiktir, onun yerine yime birük kullanılmıştır: ol bizing kılmiş ... ayağ kılınçlarımız sanı sakışı idi yok, yime birük kılmadımız erser (TTIV A. 24-26) ((hepsini) işlememiş olsak bile, işlediğimiz günahların sayısı hiç yoktur'. Metnin diğer nüshalarında bu kısım, müstensihler tarafından da pek iyi anlaşılmamıştır, çünkü meselâ-D 11'de ... yime birük kıltım erser şeklinde olduğu halde C 27 kim men birük kıltım erser şeklinde yazmaktadır.

3) kim bağlayıcısı, baş cümledeki ilgili kelimeye, yardımcı cümlede bulunan bir iyelik ile bağlanır: öz kadını yiriñge tegdi kim kañğı kan (ol iligniñ) kızın edgü ögli tiginke kolmış erti (KP Lxiv, 3) 'hükümdar babasının, bu hükümdarın kızını prens 'iyi niyetli'ye istediği akrabasının ülkesine ulaştı'.

4) İyelik münasebeti doğrudan doğruya kim bağlayıcısı ile kurulur:

(yc) kim +niñ birük ... erser ... +i		(bc) ... (yüklem adı)
kimning ... +i ... -sar' ...		... . .
... kim birük ... +i ... erser' ...		... -ür

kimniñ tamarı yoğun bolsar, kañağı yingil 'damarı kalın olanın hacamati kolay olur'.

5) Türlü hal ekleriyle kim:

(yc) kim + de birük ... eraser | (bc) ... -ür

(bc) ... -p | (yc) kim+ke eraser | (bc) ... -maz

özlüg ölüüp kimke eraser, edgü kılu umaz 'canlıları öldürmekle kimseye iyilik yapamaz'.

6) -sar ile yapılan bağlayıcısız ilgileme yardımcı cümlelerinde fâil zikredilmemiştir; bu yardımcı cümle, baş cümle failinin vasıflayıcısı durumundadır:

(yc) ... -sar | (bc) ... -ür

turkaru köni yoriğın yorisar ol timin kişike sanur 'daima doğru yoldan giden kimse insandan sayılır'.

7) Gene aynı şekilde -sar ile yapılan ilgileme yardımcı cümlelerinde fâilin başında kayu veya kim kayu bulunur ve bu fail çoğu zaman baş cümlede tekrar edilir:

(yc) (kim) kayu ... -sar | (bc) ... -ür

kayu kişi ög kañg köñğlin bartsar ol tınlıg tamuluğ bolur 'ana ve babasının kalbini kıran kimse cehennemlik olur.

B) Belirsiz miktar bildiren nicelik-vasıflama yardımcı cümleleri, şu bağlayıcılarla teşkil edilirler: ne, kim, neçe, neteg.

(yc) ne (kergekin eraser) | (bc) alku (barça) ... -di, -gey, -zün

ne kut kolsar barça tüzü tükedi bulzunlar 'istedikleri bütün saadeti bulsunlar'.

kim ve neçe ile yapılan nicelik-vasıflama cümleleri:

(yc) kim (neçe) ... (erti) eraser (-sar) | (bc) olar (barça)

alku ... -di, -ür

anı körüp kamağ kası kadaşı başlap kim ol törüte yığılmış neçe kişiler erti eraser olarda barça ... ırağ taşdılar ' bunu görünce başta akrabaları olmak üzere orada toplanmış olanların hepsi ... uzaklaşıp gittiler'.

neteg ile yapılan nicelik-vasıflama yardımcı cümleleri:

(yc) neteg ... eraser (-sar) | (bc) ... (ince) -ür, -zün

neteg yarlıg eraser adırtlıg yarlıkazun 'ne kadar buyruk varsa (hepsini) etrafıca buyursun'.

§ 85. Şart yardımcı cümlesi. A) Gerçek ve mümkün şart : ET'de şart cümleleri umumiyetle - sar ekiyle yapılırdı. Bunların başında bâzan hiçbir bağlayıcı bulunmaz, bazan da şu bağlayıcılar bulunur: apam, apam birük, kaltı, kaltı birük, birük, kim. Aşağıdaki tasnif bağlayıcılara göre değil yardımcı cümle yüklemiyle baş cümle yüklemine zaman bağıntısına göre yapılmıştır.

1. Geçmiş zamanın gerçek ve mümkün şartında yüklemeler arasındaki bağıntı şöyledir:

(yc) ... -di erser | (bc) ... -zun erti, -eyin, -ür, zün
- miş erser

(bc) ... -di | (yc) ... -di erser

amrak oğlum ölti erser, munuñ yüzün yime körmeyin 'sevgili oğlum öldü ise bunun yüzün görmek istemiyorum'.

2. Geniş zamanın gerçek ve mümkün şartında:

(yc) *kaşu ... ur erser* | (bc) ... -ür, -eyin, -gü ol
-gü erser

yarlıg bolmaz erser, bu yirde yatayın 'buyruk gelmezse bu yerde yatacağım'.

3. -sar ekinin doğrudan doğruya fiil köklerine getirilmesiyle yapılan yardımcı cümlelerde:

(yc) ... -sar | (bc) ... -ti (kergek), -ür, -gey, -elim, -gil

apam ... -sar | ... -güke, -mez erti, -zün, -gey, -ür

(a. birük)

kim, k. birük

kalıtı

B) Gerçeksiz şart. Misallerin azlığı dolayısıyla gerçeksiz şart cümlelerinin durunu ve asıl anlamını kesin olarak tespit etmek mümkün olamadı. Yüklemler arasındaki bağıntı şöyledir:

(yc) *birük .... -ti erser* | (bc) ... -ür, -gey (erti)

- sar

ol yig bolğay üçegü birlekiye ölser biz 'üçümüz birlikte ölsek iyi olacak'. *birük aňgar sizler kergek boltuñguzlar erser sizlerni iltgey erdi* 'eğer onun size ihtiyacı olsa idi, o sizi götürürdü'.

§ 86 Bağ cümlesi, iki baş cümleyi veya bir cümlenin unsurlarını bağlar.

1. *ayt-sar* ve *tip ti -ser* şekilleriyle yapılan bu cümlelerin, baş cümle ile ne zaman ne de şahıs bakımından hiçbir ilişkisi yoktur.

şmnuğ neçükleti ölürdi tip siziz aytsar, inçe kiginç birgil 'şeytanı nasıl öldürdü diye sorulsa şöyle cevap ver'.

2. Bir düşünceyi, bir iddiayı, bir hükmü veya herhangi bir nesneyi izah etmek için karşılığında müspet veya menfi herhangi bir cevap beklenilmeyen soru cümleleri de iki baş cümleyi birbirine bağlar ve bunlarla, ne zaman ne de şahıs bakımından hiçbir ilişkisi yoktur:

kaşular .... tip tiser, ...

ne üçün (tip) tiser, ...

ne üçün ... tip tiser, ...

... neteg ol tip tiser, ...

neteg (in) ... tip tiser, ...

... negü üçün ... tip tiser, ...

neglük ... tip tiser, ...

kayular ol on tip tiser 'bu on hangileridir denecek olursa'; *ne üçün tip tiser* 'niçin?'; *neglük titirler tip tiser, munuñ yantutın inçe uqmış kerkək* 'nasıldır denecek olursa, bunun cevabını şöyle anlamak lâzımdır'.

§ 87 Yardımcı cümlelerin kuruluşunda şu iki nokta çok mühimdir: 1) Bağlayıcılar, Tarım bölgesinde Türkler'in ilk karşılaştıkları Hint-Avrupa milletlerinden çeşitli İranlı kavimlerin (Soğd) ve Toharlar'ın dillerindeki yardımcı cümle bağlayıcıları, Türkler tarafından kısmen taklit edilmiş ve Türkçede ötedenberi mevcut olan *kaçan, kanyu, kim, ne* gibi kelimelere, yabancı dillerdeki yardımcı cümle bağlayıcılarını karşılamak üzere yepyeni mânalar verilmiştir. Dilde şekil ve fonksiyon bakımından karşılığı bulunmayanlar için de birden fazla kelimelerin birleşmesiyle yeni kelimeler yaratılmıştır: *neçük, neçükün* ($\angle ne + \text{çe} + \text{ök} + in$), *neteg, birük* ($\angle bir + \text{ök}$) vb. Görülüyor ki yardımcı cümle fikri yabancı bir dilden alınıyor; fakat, bunu ifade eden bağlayıcı unsuru, dilin kendi imkânlarından yaratılıyor. 2) Yüklem veya yüklem vazifesini gören fiil şekilleri. Burada da yüklem olarak, ötedenberi şart yardımcı cümlelerinde kullanılan *-sar* (*er-ser*) bütün yardımcı cümlelerde çoğunlukla kullanılmıştır (%65). Aslında baş cümlelerin yüklemi olan normal çekimli fiil şekillerinin (*-di, -ür* vb.), yardımcı cümlelerin yüklemi olarak kullanılması (%25), yabancı örneklerin aynen taklit edildiğini açıkça göstermektedir. Bu yüklemelerin (yalnız çekimli fiil olarak) çoğunlukla İran dillerinden çevrilen Mani ve Hristiyan metinlerinde kullanılması bu düşünceyi desteklemektedir; bu metinler büyük bir ihtimalle klâsik Uygurcanın başlangıcına âittir (VIII. yy.); çünkü, daha sonra, Çinçeden yapılan tercümelerde bu yüklemelerin azalmağa başladığını görüyoruz.

-p (*erür, erken*), *-ginçe* gibi zarf-fiiller ile bazı isim-fiiller de aslında birer tamlayıcı oldukları halde, bazı şartlar altında, yardımcı cümle yüklemi vazifesini pek ender olarak görmektedirler (%10). Bu zarf-fiillerin bugün bazı modern Türk ağzlarında baş cümle yüklemi olarak kullanılması dikkate değer!

Uygurlar, Tarım'da yerleşik medeniyete geçince bu medeniyetin gerektirdiği çok yönlü ve değişik fikir cereyanlarını benimsemişler ve devrin kültür hayatına, gerek tercüme yoluyla gerekse telif eserlerle aktif bir şekilde katılmışlardır. Bu suretle, Bozkır Türkçesinin kısır ifade yeteneği zaruri olarak güçleniyor, bir ana düşünceyi türlü yönlerden tanımlayan unsurların birer cümle haline getirilmesiyle Türk dili, tarihinde ilk defa büyük bir oluşma çağına giriyordu!

§ 88 Fihrist: Grameri daha fazla istifadeli kılmak için bu bölümde, bütün ekler, sesler ve bâzı başlıklar kaydedilmiştir. Rakamlar paragrafları, parantez içindeki rakamlar ile rakamdan sonra gelen büyük ve küçük harfler, kendilerinden önceki paragrafın alt tasnifini gösterir.

a>o 10c

-A 19 (2), edat 43, zarf fiil 65,

yf birleştirir 62

+A- 17, +a-fiilleri 20 (2)

+A, +ya 22,

ağızlar 6

+AGU topluluk 34

-AGUI 19 (1)

+AK 15 not

+Al- 17

al 44

al-yf 63

-AlAm 52

-alim, -lim 52

alk - yf 62, 63

amıçak 50

+ An 16 (1), 22

an+ 24 beniñ,

ança, ançata, ançaqategi 24, 83 (5)

ançulayu 83 (5) *bi 24

andağ (k), aniteg, anteg 25 not 2

anı 24, 81(2)

anın 24

anınğ 24

anta, antada, antaddata, antın, antırdın,
andıran, antran 24, 83 (5)

antak 50

anun- yf 62

-Anğ 52

añaru, aña 24

apam, a. birük 85

+ Ar- 17

-Ar- 17 not, 20 (1a)

- Ar, -Ur (-yür), -lr, -r 19 (2), 55

+Ar, +rAr üleştirme 33

arıtı 59 not 2

artuğ, artuğı, artuğta artuğ 31, 44, 50

asra 44

aşnu 43

ay-yf 62

-AyAn, -Ayin, -yin 52, 75

ayıt- yf 62

ayt-sar 86

azu 47 not 2

b>m 6(1)11a

b>v 6 (1), 11b

bar-yf 63

barça 81 (2)

barçuğ tili 3 not, 8 not

beniñ, meniñ ; miniñ 24

berü 44

*bi 24

bil-yf 62

bin+ 24

bini, meni, mini 24

bir- yf 63

birle 43, 48, 36, birle ök 83b

bir üst onlu sistem 31

birteğ 44

birük 49, 83(6), 85, 87

bizinte, biznide 24

biziñ 24

bizke, biziñ e 24

bizni 24

bña, mña, mañ a 24

bol- yf 61, birleşik f. çekimi 58

Bráhmî alfabetesiyle yazılmış metinlerin
ağzı 7

Bráhmî alfabetesi 4

bun+, mun+ 25

Burkancılık 3

cümle bilgisi 66-87: ikizlemeler 66,

ünvan grubu 67, tekrarlar 68 fiil

grupları 69, isim grupları 70, edat

grupları 71, zarf grubu 72, fâil

73, nesne 74, yüklem 75, 76-78,

cümle türleri 79-87: fal yc 81,

nesne yc 82, tümleç 83-1)
zaman, 2) yer, 3) hedef, 4)
sebeup, 5) karşılaştırma, 6)
müsaade Vasıflama yc 86:
ilgilere 84 Al-7, belgisiz mikdar
bildiren nicelik - vasıflama 84B,
şart 85, bağı 86 - yc kuruluşu 87
cümle yapısı bakımından ağızlar
arasındaki farklar 6 (3)

-ç 19 (1) not

+ °ç 15

- çA 56 (4), 75

+ çA 16 (3), 22, 41

+ çAK 50

çak 60

-çi (-ma-ile) 56

+çi 15

+çig (< *+çsig 18 not

Çin yazısı 4

-çir- 20 (2)

çokluk 21

+ * çsig > ççig > çig 18

çUn 52; krş. -zUn

-D (görülen geçmiş z.) 53, 75

-d 19 (1)

-d- 20 (2)

+d- 17

+D°n 16 (3), 22 not, 41

+DA 11 e, 22, zarf 72

DAçi 19 (2), 56, -GAy yerine 6 (2); 75,
83 (4)

-dam (-d°m yerine) 53

-dan (krş. +D°n) 6 (2), 22

-D (i) 11 e

-di: kim ... di 84 (1)

düzlük-yuvarlaklık uyumu 10a

eğri hal (casus obliquus) 23

eğim/egim 35

er-yf 61, birleşik fiil çekimi 58, isim
cümlesinde bildirici 76

erinç = erki 6(2), 47

erken (-p erken) 83b (1), -ur erken, +de
erken

erki = erinç 47

ermez 59 not 1

fonem bilgisi 9

g ~ k 19 (1) not 1

-°G 19 (1)

+ °G (krş. +n) 27

+ °G, +ag 22

+ G°z 27

GAK 19 (1)

GAlı 65, yf birleştirir 62, 63, 83 (4)

+GAn 21 not

+GARU 22, 27

--GAy, -GA 52 not 5, 56, 75

-Gil 52

-Giñ 19 (1)

-GiñçA 65, 87

-Gli 19 (1), 75

-GmA 19 (1), 75

+GU 47

-GU 19 (1) 75

-GUçi 19 (1), 75

-GUK 19 (1)

-GUIUG 19 (1), 75, -gulugsuz üçün 83, 4

-GUr- <* -k-ur- 20 (1a)

+ gün 16 (1)

Hıristiyanlığa ait metinlerin ağızı 8

ıd-yf 62, 63

ınaru 44

i>a 10b, 6 (1)

i ~u 10, d

+i - 17

+i, + si 27
 - i 43, zarf - fiil 65
 iç 44
 içre 44
 idi 59 not 2
 ikile, ikileyü, ikintiş, ikidin 36
 *l (n) + 26
 +i+n yükleme, vasıta h. 27
 -in 19 (1) not, 65
 incelik-kalınlık uyumu 10a
 inçe < *i+n+çe 26 not1
 inçip 49
 +i+ning 27
 +i+n+lig 27 not 1
 +i+ng a, +i+ke 27
 +i+ng erü 27
 -lr 55, 19 (2)
 -lr- 20 (1a)
 iye basa 49
 iyin 43
 -K iştikakları 20
 + K tekit edatı yapar 50
 + °K 15
 + °K 19 (1)
 - °K- 17
 -°K - 20 (2)
 + K°r- < *+K-°r- 17 not 2
 *ka- 28
 +KA 16 (3), 22
 *-°ka- 17 not
 +KA- 17
 - KAç 19 (1)
 kaç, kaçang, kaçan 28, 83 (1), 87
 kal- yf 63
 - KAlir için 63 not; 73
 kaltı. 28; 83 (1-6), 85
 + KAn 15, zarf 72, -ken 65
 kanyu, kayu (sı), kanta, kantayın,
 kantın, kantıran,kanı, kança 27,
 82 (1), 87 kayular 47
 +KAr- < *+K-Ar- 17 not

kat, kıta 35
 katıgılan- yf 62
 + ke zarf 72
 kel- yf 63
 kelime hazinesi bakımından ağızlar
 arasındaki farklar 6 (3)
 kılın -yf 62
 + Ki, +daki 16 (3)
 kiçig 59 not 2
 içre 44 kim 47, 82(1), 83 (6), 84B
 (1-2-3), 85, 87 kimde, kimke,
 kimni (erser) 28, 82 (1), 84(5),
 kim kayu 28, 84, 7
 kisre 44
 kitap türleri 4
 kntü 29
 kod- yf 63
 kodı 43
 kop 81 (2)
 Köktürk alfabesi 2, 4
 Köktürkçe 1, 2
 +KU 15
 - KU 11e
 küse-yf 62
 küsen tili 3 not
 +°1 15
 +1- 17
 -°1- 20 (1c)
 - 1 19 (1)
 +1 °G 15
 +1 °K 15
 +1A 15
 + 1A-17 Labialattraktion 10
 +1An 21 not
 +1Ar 6 (2), 21
 -lim 52
 +IUGU (n) 22 not
 -°m 19 (1)
 + °m 16 (3), 27
 +°m°z, +amaz: /in, /°n, /°n (n°ng),
 /ni 27

- +ma (verme h.) 27
 -mA 19 (1)
 -mAz 19 (2), 59, 75
 -mAçi (krş. -çi) 75
 -mAK 19 (1)
 man + 24
 Mani alfabesi 2, 4
 Mani dini 2
 mATi (n) 65 /va yükleme
 +min 24, vasıta/h, 27, +m°n
 +miñ 27
 mindide bk. minte 24
 mini bk. bini 24
 miniñ bk. beninğ 24
 minte, mindide, mintede 24
 -mir (-mur) 19 (1)
 -miş, -maş 57 (1), 19 (2), 75; kim... -miş
 84 (1)
 +mka 27
 mña bk. bña 24
 mu 47
 muna, mına, muni 25 not 2, 46 muntag,
 muniteg, munılayu 25 not 2
- N- ağız 6
 -n- fiilleri 19 (1) not, 20 (1c)
 -°n 19 (1), 43
 +°n, +an 22, 72
 +°n°ñğ , +nañğ 6 (2), 22
 +°nç 32
 -°nç (U) 19 (1)
 ne, neçe, neçeke (tegi), neçete, neçük
 (in), neçükleti, nede, negü,
 negüde, negül, neg (ü) lük, neke,
 nelük, neme, nemen, neçe,
 neteg (in) 28, 47, 50, 81 (2b), 82
 (1), 83 (1), (5, 6), 84B, 36, 87 ne
 için, neçete kim
 nenğ 59 not 2
- +ni 22, 38, 74
 nti (ikinti) 32
 ny >y, n 6
 ñğ. ~ y 11 c
 +°ñ, +n°ñğ , +nañğ 6 (2), +°g 22
 +°ñğ, +g 15, 27
 +ñ°ñ, +ñn °ñğ 27
 +ña, +ñğ ke 27
 +ñğ in, +ñğ en vasıta-yükleme 27
 +°ñğ (IAr), -Anğ 52
 -°ñğ °r 52, not 4
 +ñğ °z>g 6 (1), +g° z 27
 +ñ°z°ñ, +ñğ °zn °ñğ 27
 +ñ °za, +ñğ °zke 27
 +ñğ °zin vasıta h. 27
 +ñğ °zni, /in, /en, /lerni 27
 +°ñğ °zlar 27 not 3
- oğra- yf 62
 oğur 44
 oğ, ök 50
 ol şahıs ve işaret zamiri 24, 25 not 2 81
 (2); bildirici 76
 olur-yf 63
 ortu 44
- öd 44
 öñğ , öñğ re 44
 öñğ i 43
 örit- yf 62
 ötrü 43, 49
 Ötüken Uygurları 2
 ötün- yf 62
 öz 29
- °p, -Ap, -pAn 6 (2), 19 (2), 65; yf
 birleştirir 62, 63; -p erür (erken)
 84 (1), 87; ne anı ... - p ök 83b

+ °n°ng, +nang 6 (2), 22

-r bk. -Ar 19 (2), 55

+r- 17 not

*+r°k 17 not

+rU 22, 72

+ rA

+rA- 18

+rAK 50

rakamlar 39

+rAr 33

+°rKA- < *+r-°k+a- 17 not

+rU bk. +rA 22

-s °K- 20(2)

*-s°-K 19 (1) not 2

- s°K 19 (1)

s°K = -gülüg 6 (2)

+ s°z 16 (2)

+sA- 17

sakin- yf 62

san+ bk. sin+ 24

sañga 24

sAr (erşer) 54, 75, 79; 81 vd.

sayu 37 not, 43

seniñg, siniñg 24

sesbilgisi (fonem bilgisi) 9. 11

*si 24

+ si 27

- si- 20 (2 not)

+ si- g 18

+si-g 18 not

-sig 75

- siK 79

sin+, san+ 24

sini 24

siniñg bk. siniñg 24

sinte, sintede, sintide, sinide, sini- tin 24

+ sirA- < ° + siz+ rA - 18

sizde, sizinte, siznide, siznidin, sizlerde
24

size, sizing e, sizlering , sizlerde 24

siziñ, sizining 24

sizni 24

Soğd alfabesi 4

+ sU-K, +sU-ş 18

+ ş 15

- °ş 19 (1)

- °ş- 20 (1b)

şekil bilgisi 12-65 (kelime yapımı:

13-20; kelime çeşitleri: 21-65;

isim 21-22; zamir 23-29; sayılar

30-40; zarf 41; edat 42-50; fiil

51-56

+ş+ke 32 not

şu işaret zamiri 25 not 1

+t 16 (1)

-t 19 (1)

-T- 20 (1a)

+TA- 17

+TAG 16 (3)

tağı 48, 49

+ ta-m 19 (1) not

tapa 43

teg 44

tegi 43

tegiñlig bol- 62

tegin- yf 62

tegre, tegreki 43

tek 49

tercüme faaliyeti, tercümelerin yapıldığı
diller 2, 3

+ ti zarf 41, 72

ti- 62

Tibet alfabesi 4

- timin ök 83 (5)
 + tinKi (sıra sayı sözlerinde) 32
 tip 79, 82 (3); tipen 8 (3); tip tiser 86
 + Tir- 17
 titin- yf 62
 tiyin 41, 79
 toĝa 43
 t'u-chüe < *türküt 1
 -TUK 19 (2); -tukta (ötrü) (ök) 75, 83
 (1b)
 -Tur- < -t-ur- 20 (1a not)
 tur- isim cümlesinde bildirici 76; yf 61,
 63
 tut- yf 63
 Türk tili 8 not; t. Uygur tili
 Türkçe 8 not
 türküt 1
 türkütçe 1
 -türlüg 35
 -U 19 (2), edat 43, zarf-fiil 65 yf birleştirir
 62-63; - u birle ök 83 a
 u- yf 62
 -UK 19 (1) not
 ulatı 48
 ulayu 6 (2), 48
 +un krş. +agf 34
 una 46
 -Ur (-yur) krş. -ar 19 (2), 55; kim ... -ur
 84 (1); -ur üçün 83 (4)
 Ur- 20 (1a)
 +Ur- 18
 - Ut 19 (1)
 Uygur alfabesi 2, 4
 Uygurca 1, 2
 Uygur tili, Türk u, tili 8 not
 üçün 43
 ünlüler 9; ünlüler ile ilgili deĝişmeler 10
 ünsüzler 9; ünsüz deĝişmeleri 9
 üsk 44
 üst 44
 Y-aĝzı 6
 +yA krş. +a 22, 45
 -yAK (-ayak) 19 (1)
 yana 49
 yanĝ lıĝ 35
 yara- yf 62
 yarlıķa- 62
 yat- yf 63
 yazı malzemesi 4
 yime 48, 49
 -yiñ krş. -ayın 52, 75
 yok 59 not 1
 yolu 35
 -yUK 19 (2), 57 (2), 75
 yüz 44
 yür- yf 63
 -z (?) 16 not
 -z 19 (1)
 -°z-20 (1a)
 zaman tespiti 40
 -zUn (lar) krş. -çUn 52
 -zUnin 52 not 1

§ 89. Kısaltmalar, işaretler ve kısa bir bibliyografya: Bu bölümde bibliyografya âzamî derecede kısa tutulmuş ve mümkün olduğu kadar misallerin alındığı metin neşirlerine inhisar ettirilmiştir.

+ fiil dışındaki kök veya şekilleri gösterir.
- fiil köklerini gösterir)

* nazarî bir şekli, tahminî bir mânayı, hususî bir mânaya gelen kelimeyi gösterir.

<kelimenin inkişaf ettiği yere işaret eder.
<< yabancı bir kelimenin Uyg.'ya geçmeden önce başka yabancı dile geçip buradan Uyg.'ya aktarıldığını ifade eder.

° *i, u, ü*, ve *ı* (?) şeklinde ses kanunlarına göre değişebilen yardımcı ünlüyü gösterir; bu bazan *ı* ile de ifade edilmiştir.

A fonem bilgisine göre *a* ve *o* olabilen ünlü.

AGr. *Alttürkische Grammatik*, A.v. Gabain, Leipzig 1950 (ikinci baskı).

AY *Altun Yaruk*, W. Radloff - S.E. Malov, Bibliotheca Buddhica XVII. c. St. Petersburg 1913, 2+723 s.

bc baş (ana) cümle.

br. Brâhmi alfabesiyle yazılmış metinler.

bul.-çık. bulunma - çıkma hali.

ET Eski Türkçe (= Kökt.+ Uyg.)

ETY *Eski Türk Yazıtları* (H.N.Orkun neşri)

f. fiil.

G fonem bilgisine göre *g*, *g* olabilen ünlü.

gös. gösterme.

h.hal (i).

HdO Handbuch der orientalistik. *Heilkunde* bei den Oiguren, G.R. Rachmati (Arat).

Huas. Huastuanift (S. Himran'ın tercümesinden, Ankara 1941).

Hüen-tsang A.v. Gabain, *Die uig. Übers. d. Biogr. Hts. ve Brife d. uig ...* Berlin 1935-8.

İ fonem bilgisine göre *i, u, ü*, ve *ı* (?) olabilen ünlü; bu ayrıca ° işareti ile de gösterilmiştir.

D fonem bilgisine göre *d* ve *t* olabilen ünlü.

iştk. iştikakları.

K fonem bilgisine göre *k*, *k* olabilen ünlü.

süz.

Kaşg. Kâşgâri, B. Atalay neşri.

Kökt. Kök-türkçe (= Türkütçe).

KP *La vers. ouig. d. l'h. d. pr. Kâlyanamkara et Pâpamkara*, T'oung Pao 1914 (bk. bir de H.N.ORKUN tercümesi).

M (I-III) A. v. Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, Berlin 1911-1912.

Maytr. Maytrisimit (A. v. Gabain, faksimile neşri).

r recto (yaprağın ön tarafı).

Sgd. Soğutça (Doğu İran dili).

Skr. Sanskrit (Mahâyânâ Burkancılığının Hindistan'daki kilise dili, orta hintçe).

şhs. şahıs.

T fonem bilgisine göre *t*, *d* olabilen ünlü.

tib. tibetçe..

toh. toharca (Uygurlar'ın kültür alışverişinde buldukları bir İndo-Cermen milletinin dili, A ve B diye adlandırılan iki şivesi vardır).

TT (I-X) W. Bang (A. v. Gabain, R. Rahmeti Arat).

ttü. Tükiye Türkçesi.

U fonem bilgisine göre *u* ve *ü* olabilen ünlü.

U (I-IV) F. W. K. Müller, *Uigurica*, Berlin 1908-1931.

UAJb. Ural-altaische *Jahrbücher*.

UJb. Ungarische *Jahrbücher*.

Uyg. Uygurca, Uygur, Uygurlar.

v verso (yaprağın arka tarafı).

vas. vasita hali.

yc yardımcı cümle (tâli cümle).

yf. yardımcı fiil.

z. zaman

A. Temir, *Die Konjunktionen und Satz-einleitungen im Alttürkischen*, Oriens IX. c. 41-85 ve 233-280. s.